

MFIC | Montenegrin Foreign
Investors Council

Bijela knjiga

Investiciona klima u Crnoj Gori - šanse i izazovi

2012

Savjet stranih investitora u Crnoj Gori

Bijela knjiga

Investiciona klima u Crnoj Gori - šanse i izazovi

2012

Savjet stranih investitora u Crnoj Gori

Sadržaj

Predgovor	7
O Savjetu stranih investitora u Crnoj Gori	9
Rezime	10
Poglavlje 1: SSICG Indeks, investicioni i poslovni ambijent	11
1.1 Drugi SSICG indeks poslovnog ambijenta: stabilizacija u 2012	11
1.1.1 Ukupan rejting 2012.	12
1.2 Investiciona i poslovna klima	13
1.2.1 Pregled	14
1.2.2 Makroekonomski profil	17
1.2.3 Poslovni ambijent	18
1.2.4 Napredak u tranziciji	19
1.2.5 Dalji izazovi	20
1.2.6 Rezime poglavlja	21
Poglavlje 2: Oblasti u fokusu	22
2.1 Tržište rada i zapošljavanje	22
2.2 Razvoj nekretnina	25
2.2.1 Građevinske dozvole	26
2.2.2 Infrastruktura	30
2.3 Porezi	30
2.4 Korporativno upravljanje	33
2.4.1 Finansijsko izvještavanje	33
2.4.2 Revizorska praksa	33
2.4.3 Regulatorna iz oblasti stečaja	36
2.5 Vladavina prava	37
2.5.1 Pravosuđe	38
2.5.2 Dozvole i licence	38
2.5.3 Izvršni postupak	40
2.5.4 Notarska služba	40
2.5.5 Zakon o stranim investicijama	41
2.5.6 Regulatorni okvir u bankarstvu	42
Poglavlje 3: Pregled ekonomije	43
3.1 Turizam	43
3.2 Proizvodnja/rudarstvo/energetika	45
3.3 Telekomunikacije i ICT sektor	46
3.4 Bankarstvo	48
3.5 Trgovina / Maloprodaja	49
3.6 Transport / Logistika	50
Poglavlje 4: Različite teme	51
4.1 Saradnja SSICG s Vladom	51
4.2 Biznis i obrazovanje	51
4.3 Članovi SSICG	53
Za Savjet stranih investitora Crne Gore:	54
Zahvalnost	54
Bibliografija	54

Obavještenje o autorskim pravima:

Savjet stranih investitora u Crnoj Gori daje odobrenje za korišćenje, kopiranje i distribuciju sadržaja ovog dokumenta u bilo kom obliku i bez nadoknade ili formalnog zahtjeva upućenog Savjetu stranih investitora u Crnoj Gori, pod uslovom da se kopije ne prave ili distribuiraju radi profita, kao i da je naznačeno autorsko pravo koje Savjet stranih investitora u Crnoj Gori ima, te da je naveden izvor. Savjet stranih investitora u Crnoj Gori ne garantuje tačnost, pouzdanost ili neki drugi aspekt ovog dokumenta. Savjet stranih investitora u Crnoj Gori ne može biti, pod bilo kojim okolnostima, odgovoran za bilo kakvu neposrednu, posrednu, posebnu, slučajnu ili posljedičnu štetu, ili za štetu bilo koje vrste koja može eventualno proisteci iz ili u vezi s korišćenjem ovog dokumenta u skladu sa bilo kojim određenjem odgovornosti, čak i slučaju kad smo bili upozoreni na mogućnost nastanka takve štete.

Predgovor

Savjet stranih investitora Crne Gore (SSICG) obilježava četvrtu godinu postojanja i rada objavljivanjem četvrtog godišnjeg izdanja Bijele knjige. Ova publikacija predstavlja ključni proizvod Savjeta, u kojoj ukazujemo na glavne probleme sa kojima se naši članovi suočavaju u poslovanju u Crnoj Gori. Ovdje iznosimo predloge za promjene i prioritetne mjere za unapređenje ukupnog poslovnog ambijenta, nadajući se da ćemo time stimulisati pragmatičan i intenzivan dijalog između privatnog sektora i Vlade koji bi rezultirao konstruktivnim javno-privatnim partnerstvom.

Posmatrajući danas prethodnu godinu 2012, može se reći da je od izbijanja globalne ekonomske krize godine 2008. jedna od najtežih, godina s najviše izazova. Ona je ozbiljno uticala na cijeli region, uključujući i Crnu Goru, što je rezultiralo manjim prilivom direktnih stranih investicija SDI (neto SDI 10, 5% manji u odnosu na prethodnu godinu), većom stopom nezaposlenosti i opštom nesigurnošću poslovnog ambijenta, dovodeći neke zemlje iz regiona na rub bankrota. Međutim, bilo je i pozitivnih dešavanja i smatramo neophodnim da navedemo i neka od njih.

Prije svega, Crna Gora je postala punopravna članica Svjetske trgovinske organizacije, što je bio jedan od njenih prioriteta. Očekuje se da će to poslati pozitivan signal stranim investitorima, omogućujući Crnoj Gori da bude prepoznata kao destinacija u kojoj se poštuju međunarodno prihvaćena pravila trgovanja i standardi u svim oblastima.

Drugo, pristupni pregovori s Evropskom unijom započeti su u junu, što predstavlja jedan od najvažnijih datuma u skorijoj istoriji Crne Gore. Ovaj proces obećava građanima Crne Gore različite benefite poput stabilnosti, potencijala za ekonomski prosperitet i unapređenje životnog standarda, donoseći zajedničke vrijednosti koje dijele sve zemlje EU.

Treće, crnogorske reforme primjećene su u regionu i potvrđene u posljednjem izdanju Svjetske banke „Doing Business”, u kojem je Crna Gora zauzela 51. mjesto kad je u pitanju ukupna poslovna klima, u poređenju s prošlogodišnjom 56. pozicijom.

Konačno, početkom decembra izabrana je 40. Vlada Crne Gore. Mi snažno podržavamo opredjeljenje novoizabranog premijera da će Vlada, svim javnim postupcima, doprinijeti stvaranju atmosfere u kojoj će biti dobrodošli svi domaći i strani preduzetnici i investitori koji namjeravaju u Crnoj Gori potrošiti novac, stvoriti novu vrijednost, donijeti znanje i tehnologiju i otvoriti radna mjesta u zemlji. U tom smislu, koristimo ovu priliku da istaknemo spremnost Savjeta da bude konstruktivan i pouzdan partner Vladi u uspostavljanju ambijenta koji bi u većoj mjeri bio pogodan za investicije. To smo potvrdili određujući predstavnika Savjeta u radnoj grupi za pripremu pristupnih pregovora Crne Gore s Evropskom unijom za poglavlje 4 – sloboda kretanja kapitala.

Montenegro Perfect Investor Landscape

Objavlivanjem ovog izdanja *Bijele knjige* htjeli smo istaći napredak u oblasti zakonodavstva postignut uvođenjem regulatornih reformi i implementacijom reformi za određene procedure (procedure za izdavanje građevinskih dozvola, itd.), povećanjem administrativnih kapaciteta pojedinih ministarstava, itd. Međutim, činjenica da u ovom izdanju ponavljamo neke od preporuka iz prethodnih izdanja govori da naši članovi i dalje vide značajne barijere kad je u pitanju implementacija i svakodnevna praksa, oličene u kompleksnom zakonskom i regulatornom okviru, netransparentnim poslovnim procedurama i neefikasnim institucijama.

U ovoj *Bijeloj knjizi* ponovo donosimo i SSICG Indeks, koji predstavlja procjenu jednostavnosti i efektnosti poslovanja u Crnoj Gori baziranu na percepciji. Ukupan rejting je 5,9 (na skali od 1 do 10), što predstavlja malo povećanje od 0,1 u odnosu na prethodnu godinu, a koje ukazuje na postojanje dodatnog prostora za dalja unapređenja ključnih oblasti na kojima se bazira ovaj rejting zasnovan na percepciji.

Na kraju, željeli bismo iskoristiti priliku da se zahvalimo svima koji su dali doprinos ovom izdanju *Bijele knjige*, naročito našim članovima.

Rüdiger J. Schulz,
predsjedavajući SSICG

0 Savjetu stranih investitora u Crnoj Gori

MFIC | Montenegrin Foreign
Investors Council

Savjet stranih investitora u Crnoj Gori (SSICG) je udruženje vodećih stranih investitora u zemlji zvanično osnovano u januaru 2009. iako su neformalne aktivnosti u vezi sa ozvaničenjem saradnje između stranih investitora počele još u ljeto 2007. godine. Cilj nam je bio da primijenimo već ustanovljenu praksu u drugim tranzicionim ekonomijama Jugoistočne Evrope, a to je uspostavljanje nacionalne formalne asocijacije stranih investitora.

SSICG je nevladina i neprofitna organizacija koju je inicijalno osnovalo pet stranih kompanija koje posluju u Crnoj Gori. Danas predstavljamo 18 članova iz različitih sektora uključujući i bankarstvo i finansijske usluge, telekomunikacije, metalurgiju i rudarstvo, hotelijerstvo, sektor robe široke potrošnje, proizvodnju, reviziju, transport, energetski sektor i maloprodaju. Naši članovi trenutno obezbjeđuju oko 4250 lokalnih radnih mjesta, uz godišnji obrt od približno 550 miliona eura, što predstavlja 16,5 odsto procijenjenog BDP-a za 2012. godinu.¹

Planiramo ostvariti ciljeve (v. okvir desno) putem sastanaka i dijaloga sa najvišim zvaničnicima i predstavnicima Vlade; davanjem inicijativa za izmjenu legislative za koju se pokazalo da sadrži prepreke za investitore, kontakata s lokalnim i međunarodnim institucijama i organizacijama, pružanjem relevantnih informacija medijima, objavljivanja Bijeke knjige koja sadrži najvažnija otvorena pitanja i barijere na koje nailaze naši članovi, ali i drugi subjekti koji posluju u crnogorskom poslovnom okruženju, kao i konkretne prijedloge za njihovo rješavanje.

SSICG će predano raditi na unapređenju dijaloga između donosilaca odluka u zemlji i investitora radi poboljšanja poslovnog okruženja u Crnoj Gori putem formalnih i neformalnih događaja kao što su forumi, prezentacije, zvanični sastanci, itd.

Sve u svemu, naša vizija jeste da Crnu Goru učinimo boljim mjestom za život i rad.

Ciljevi Savjeta su:

1. unaprijediti investicionu klimu i pomoći razvoju biznisa u Crnoj Gori;
 2. predstavljati i izražavati mišljenje svojih članova radi promovisanja zajedničkih interesa i stimulisanja stranih direktnih investicija;
 3. promovisati komunikaciju, saradnju i dijalog između Savjeta i zvaničnih organa u Crnoj Gori; promovisati interese međunarodne biznis zajednice u Crnoj Gori;
 4. saradivati sa zvaničnim organima u Crnoj Gori radi prevazilaženja mogućih problema i prepreka sa kojima se strani investitori mogu sresti, kao i eventualnih problema u ekonomskim odnosima sa drugim zemljama;
 5. povezivanje s drugim stranim organizacijama investitora u regionu Jugoistočne Evrope radi
 - a) dijeljenja dobiti i iskustava najbolje svjetske prakse, i
 - b) proučavanja konkretnih sredstava radi olakšavanja regionalnog poslovanja, itd.
-

¹Prema podacima Centralne banke Crne Gore, procijenjeni BDP za 2012. godinu iznosi EUR 3,324 miliona, http://www.cb-mn.org/slike_i_fajlovi/fajlovi/fajlovi_publikacije/biltencbcg/2013/bilten_cbcg0113.pdf

Rezime

U prvom poglavlju ove publikacije prikazali smo pregled poslovne klime u 2012. godini, procjenjujući da je umnogome ostala slična onoj iz 2011, iako se primjećuje određeni napredak. S druge strane, taj napredak je u određenoj mjeri umanjen nekim negativnim aspektima, ne toliko u samom regulatornom ambijentu koliko u implementaciji postojećih zakonskih rješenja. Primjećujemo da se, uopšteno govoreći, transparentnost sistema u cjelini postepeno poboljšava te da se javni poslovi i biznis polako uvode u sistem dalje od „sive“ zone. Brzina kojom se ova tranzicija dešava, međutim, nije zadovoljavajuća. To je takođe vidljivo iz rezultata ovogodišnjeg SSICG Indeksa koji je blago povećan na 5,9 sa 5,8 na skali od 1 do 10.

Međutim, snažnija promjena negativnih trendova u ekonomiji od 2008. godine i dalje se nije ostvarila, i prema projekcijama ne može se očekivati prije 2014. Nedovoljno robusna i konkurentna, crnogorska ekonomija i dalje je zavisna od SDI, koje su zabilježile rast u odnosu na prethodnu godinu.

Vlada je nastavila da sprovodi reforme za unapređenje biznisa, međutim, uprkos napretku, neke od ključnih oblasti, kao što su razvoj nekretnina i vladavina zakona, zahtijevaju dalja poboljšanja.

U poglavlju 2, Bijela knjiga za 2012. godinu pokriva nekoliko ključnih oblasti koje su identifikovali članovi SSICG. Ovdje ih sve navodimo, dajući kratak opis nekih od ključnih karakteristika za svaku:

- **Tržište rada i zapošljavanje** – nefleksibilnost u zakonodavnom okviru i praksi i dalje predstavlja prepreku razvoju tržišta rada.
- **Razvoj nekretnina** – Izdavanje građevinskih dozvola, kao i rad katastra, između ostalih, nastavljaju da otežavaju realizaciju ogromnog potencijala koji ova oblast ima za Crnu Goru.
- **Porezi** – Nepredvidiv poreski ambijent, kojem isuviše često nedostaje transparentnost, predstavlja protivtežu generalno povoljnom poreskom režimu.
- **Korporativno upravljanje** – Poboljšanja su neophodna u oblastima finansijskog izvještavanja i revizije ako se želi da Crna Gora napreduje u tim oblastima. Bankarska regulativa, a naročito njeno sprovođenje, i dalje predstavljaju izazov.
- **Vladavina prava** – Potrebno je uložiti više napora u povećanje efikasnosti pravosuđa i sprovođenje postojećih pravila, uz kontinuirano sprovođenje reformi u ovoj oblasti, koja predstavlja osnovni preduslov za uspješnu tržišnu ekonomiju.

U poglavlju 3: Pregled ekonomije, Bijela knjiga, bavi se pitanjima i preporukama koje se konkretno odnose na sektore iz kojih dolaze naši članovi, a koja nijesu pomenuta u ključnim oblastima navedenim u poglavlju 2.

Poglavlje 4: „Različite teme“ nudi više detalja o odličnoj saradnji koju SSICG ima s Vladom i o tome kako obrazovanje može doprinijeti održivom povećanju prosječnih primanja.

Poglavlje 1: SSICG Indeks, investicioni i poslovni ambijent

1.1 Drugi SSICG indeks poslovnog ambijenta: stabilizacija u 2012.

Poređenje u odnosu na prethodnu godinu ukupnog rejtinga SSICG Indeksa poslovnog ambijenta predstavlja kvantitativni izraz onoga što smo primijetili prikupljajući informacije od naših članova putem upitnika, i u direktnom razgovoru: većina procjenjuje da su primijetili mali napredak u ambijentu za poslovanje. Međutim, iako su poboljšanja prisutna, naročito kad je u pitanju regulatorni ambijent, sprovođenje u nekim oblastima i dalje zabrinjava, što sve u svemu daje sliku ukupno nepromijenjenog ambijenta. Dakle, i dalje postoji prostor za uvođenje dodatnih promjena koje bi doprinijele povećanju konkurentnosti crnogorske ekonomije.

„Međutim, iako su poboljšanja prisutna, naročito kada je u pitanju regulatorni ambijent, sprovođenje u nekim oblastima i dalje ostavlja prostor za zabrinutost, što, sve u svemu, daje sliku ukupno nepromijenjenog ambijenta. Dakle, i dalje postoji prostor za uvođenje dodatnih promjena koje bi doprinijele povećanju konkurentnosti crnogorske ekonomije.”

O indeksu

SSICG rejting poslovnog ambijenta predstavlja procjenu lakoće poslovanja u Crnoj Gori zasnovanu na percepciji. Rezultat je isključivo mišljenja članova koji ocjenjuju pojedine djelatnosti koje oni predstavljaju na skali od 1 do 10, pri čemu je 1 najlošiji, a 10 najbolji rezultat. Cilj nam je da se stranim investitorima, jednako kao i domaćim donosiocima odluka, omogući da imaju kvantitativni uvid u to kako investitori koji već posluju u Crnoj Gori vide poslovnu klimu na osnovu nekoliko indikatora (vidjeti u nastavku). Rejting je podijeljen u dvije kategorije: u prvoj investitori ocjenjuju sektor koji predstavljaju, a u drugoj ocjenjuju pojedine ključne oblasti koje smo identifikovali na osnovu inputa dobijenih od članova.

1.1.1 Ukupan rejting 2012

5,9 (5,8²)

Rejting sektora	2012	2011
Telekomunikacije i ICT	5,5	(8)
Bankarstvo	6,6	(5,6)
Turizam	7	(7)
Proizvodnja/rudarstvo/energija	5	(N/A)
Trgovina/trgovina na malo/transport/logistika ³	N/A	(5,7)

Oblasti u fokusu	2012	2011
Tržište rada i zapošljavanje	5,4	(4,4)
Razvoj nekretnina	5,4	(4,8)
Porezi	6	(6,3)
Korporativno upravljanje	5,6	(5,5)
Vladavina prava	5,2	(4,8)

Željeli bismo istaći da iza ovog rejtinga ne stoji posebna metodologija, već da on odlikava isključivo subjektivnu percepciju članova SSICG, a ne opšte prihvaćene činjenice.

Kad ocjenjuju pojedini **sektor**, naši članovi razmatraju koliko im je svakodnevno poslovanje olakšano ili otežano zbog uticaja **opšte poslovne klime i regulatornog okvira**, kao i drugih faktora kao što su:

- administracija
- zakonski okvir, uključujući zakone i institucije
- ostala poslovna infrastruktura kao što su putevi, obrazovanje, itd.

Navedeni pokazatelji predstavljaju uslove onakve kakve ih je „pružila“ država, i ne odražavaju trenutne uslove ili druge spoljne faktore poput ekonomske krize.

Pri ocjenjivanju pojedinačnih oblasti, naši članovi razmatrali su koliko su na njihovo poslovanje pozitivno ili negativno uticale svaka od navedenih kategorija:

- **Razvoj nekretnina** za ovu konkretnu svrhu uključuje nekoliko oblasti kao što su građevinske dozvole, registracije, katastar, izvršavanje ugovora o hipoteci, procjena vrijednosti nekretnina, itd.
- **Porezi/doprinosi** odnosi se na različite poreze, takse, namete i ukupnu konzistentnost i transparentnost u plaćanju poreza/izbjegavanju plaćanja poreza.
- **Korporativno upravljanje** uključuje finansijsko izvještavanje, zakonsku regulativu iz oblasti stečaja, harmonizaciju PDV-a s EU praksom, revizorsku praksu.
- **Vladavina prava** i pružanje javnih usluga obuhvata trajanje privrednih sporova i sudskih slučajeva, dozvole i licence, dozvole za boravak i rad stranaca, itd.

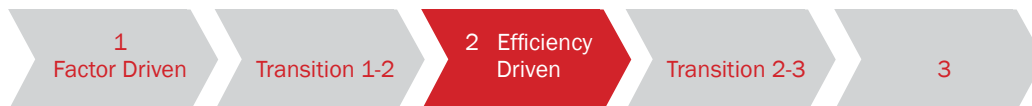
²Rezultat iz 2011. godine.

³Ova oblast nije ocjenjivana za ovogodišnje izdanje. Međutim, u planu je da se objavljuje od sljedeće godine.

1.2. Investiciona i poslovna klima

Introduction

U posljednjem izvještaju Svjetskog ekonomskog foruma (WEF) „Global Competiveness Report 2012-2013“, Crna Gora klasifikovana je kao “Efficiency Driven” s ocjenom 2 na skali od 1 do 3, kao i prošle godine:

Ovo poglavlje bavi se pozicijom Crne Gore u odnosu na zemlje iz okruženja, ali i svijeta, oslanjajući se na niz makroekonomskih podataka i pokazatelja iz više istraživanja, uz poseban naglasak na napredak ostvaren u posljednjih godinu dana.

Bez obzira na napredak iz prethodnih godina, pokušaćemo ukazati na to da i dalje postoje krupni izazovi sa kojima se treba suočiti ukoliko se želi da Crna Gora nastavi da se uspješno takmiči za priliv Stranih direktnih investicija (SDI) i postigne održive nivoe rasta na srednji i dugi rok.

Nekoliko najvažnijih dešavanja navedeni su u godišnjoj publikaciji EBRD-a ‘Transition Report’ za 2012. godinu⁴, i njih navodimo ovdje:

VAŽNI DOGAĐAJI U PRETHODNOJ GODINI

Crna Gora je započela pristupne pregovore sa EU. Odlukom koju je Evropski Savjet donio u junu 2012, kojom se prihvata preporuka Evropske komisije odraz je suštinskog i kontinuiranog napretka u reformama, kako političkim, tako i ekonomskim.

Crna Gore je postala članica Svjetske trgovinske organizacije. To predstavlja značajnu prekretnicu u agendi trgovinskih integracija i vjerovatno će pozitivno uticati na razvoj potencijala za rast na srednjeročnom i dugoročnom planu.

Preduzeti su važni koraci u razvoju crnogorskih energetske potencijala. Sprovedene su reforme tarifa u energetske sektoru, a planovi odmiču u razvoju podvodnog interkonekcionog kabla između Crne Gore i Italije.

⁴Transition Report 2012: „Integration Across Borders”

1.2.1 Pregled

U 2012. godini zabilježen je pozitivan trend u prilivu stranih direktnih investicija (SDI). Prema preliminarnim podacima Centralne banke Crne Gore za 2012, neto priliv SDI iznosio je EUR 453,6 miliona, ili 16,6% više nego u 2011. godini.

	2008	2009	2010	2011	2012*
Direktne investicije, u milionima eura ⁵	581	1066	543	389	453

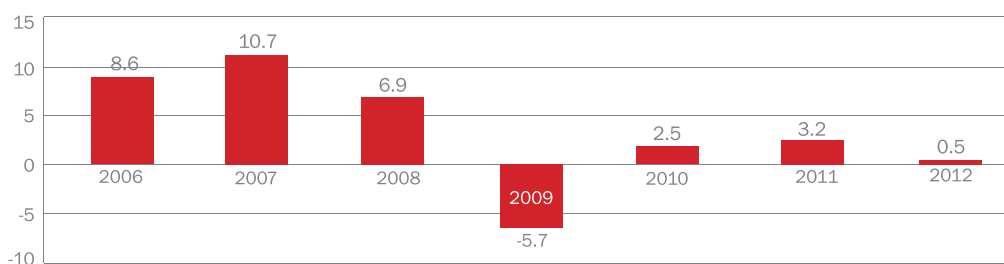
Tabela I: Strane direktne investicije, izvor Centralna banka Crne Gore

Međutim, pad u prilivu SDI u odnosu na period naglog rasta nakon nezavisnosti očigledan je, iako je Crna Gora, izraženo *per capita* i dalje prva među pet zemalja regiona Jugoistočne Evrope.⁶ Na primjer, u 2011, kad je nivo SDI bio najniži u posljednjih nekoliko godina, *per capita* SDI u iznosu od 869 eura predstavlja više nego dvostruko bolji rezultat od prve sljedeće zemlje – 341 eura u Srbiji.

Još jednom ističemo važnost SDI za crnogorsku ekonomiju: “... [S]poljnotrgovinski balans je pogoršan, što je posljedica slabog izvoznog kapaciteta... Uopšteno govoreći, makroekonomska stabilnost je u najvećoj mjeri sačuvana, iako rizici i neizvjesnost i dalje postoje zbog značajne zavisnosti od spoljnog finansiranja.”⁷

Tokom 2012. bili smo svjedoci nastavka trenda iz prethodnih godina kad je u pitanju spoljni dug. Scenario je sličan širom regiona – s rapidnim smanjenjem procenta duga u bilansima stanja u privatnom sektoru smanjio se spoljni dug, ali se javni eksterni dug nastavio kretati uzlaznim smjerom, kao posljedica zaduživanja država u kontekstu slabog oporavka, kako ekonomije, tako i državnih prihoda.

Nakon sticanja nezavisnosti, na primjer između 2006. i 2008. godine, Crna Gora je bila jedna od najbrže rastućih ekonomija u Evropi, sa stopama rasta BDP od 8,6%, 10,7% i 6,9% tokom 2006, 2007. i 2008. Tokom prethodnih nekoliko godina SDI su imale veliki udio u BDP Crne Gore, oko 25%. Zbog globalne ekonomske krize, ekonomska aktivnost je usporila krajem 2008. i tokom 2009, kad je zabilježen pad BDP-a od 5,7%.

Grafikon I: Godišnji rast BDP-a u procentima (izvor: Centralna banka Crne Gore)

⁵Izvor: Centralna banka, za 2012. procjene crnogorskog Ministarstva finansija

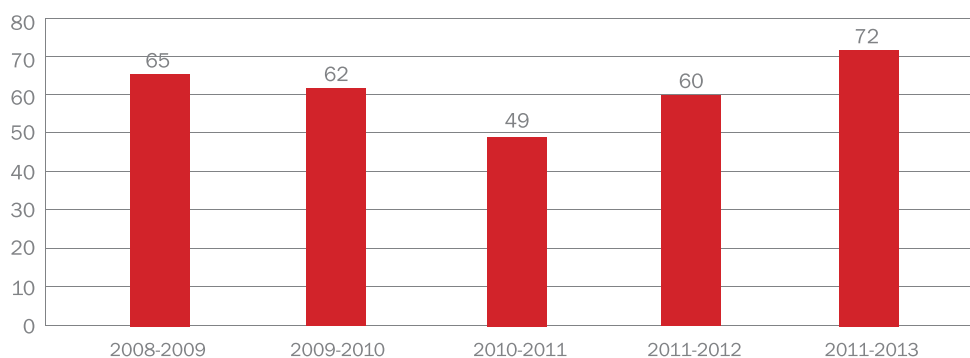
⁶Prema Centralnim bankama pet zemalja regiona: Crna Gora, Srbija, Albanija, Makedonija, BiH

⁷Evropska Komisija, Montenegro 2012 progress report.

Da bi ublažila posljedice dugotrajne krize koja je ograničila izvor rasta crnogorske ekonomije – SDI, i povratila snažan rast, Crnoj Gori potreban je konkurentan ambijent za privlačenje SDI više nego ikada ranije.

Da bi ublažila posljedice dugotrajne krize koja je ograničila izvor rasta crnogorske ekonomije – SDI, i povratila snažan rast, Crnoj Gori potreban je konkurentan ambijent za privlačenje SDI više nego ikada ranije.

Međutim, prema istraživanju Svjetskog ekonomskog foruma (WEF), crnogorska konkurentnost nastavila je pad drugu godinu zaredom od 2011. godine.⁸ Tokom nekoliko godina prije toga Crna Gora je poboljšavala konkurentnost, sve do 2011. Prema WEF-ovom Globalnom indeksu konkurentnosti (GCI), Crna Gora je nazadovala u poređenju s prethodnom godinom u svima trima grupama indikatora koje ovo istraživanje pokriva: bazični uslovi (pad s 57 na 74)⁹, poboljšanje efikasnosti (pad sa 63 na 74)¹⁰, faktori inovacije i sofisticiranosti (pad s 59 na 69)¹¹:

Grafikon 2: Rang Crne Gore prema Indeksu globalne konkurentnosti (Izvor: „Global Competitiveness Report 2012-2013“; Svjetski ekonomski forum)

Prema rezultatima istraživanja WEF-a, Crna Gora je ponovo zabilježila veliki pad indikatora ‘makroekonomski ambijent’.¹² U 2011. godini vodeći problematični faktor za poslovanje, prema EF-ovom istraživanju, bio je „Pristup finansiranju“, koji je zamijenio „Neadekvatna dostupnost infrastrukture“ iz izvještaja 2010-2011. Ove godine, slika je prilično drugačija, sa „Slaba radna etika kod nacionalne radne snage“ kao vodećim faktorom, praćenim „Neefikasnom državnom birokratijom“, kao što se vidi iz grafikona 3:

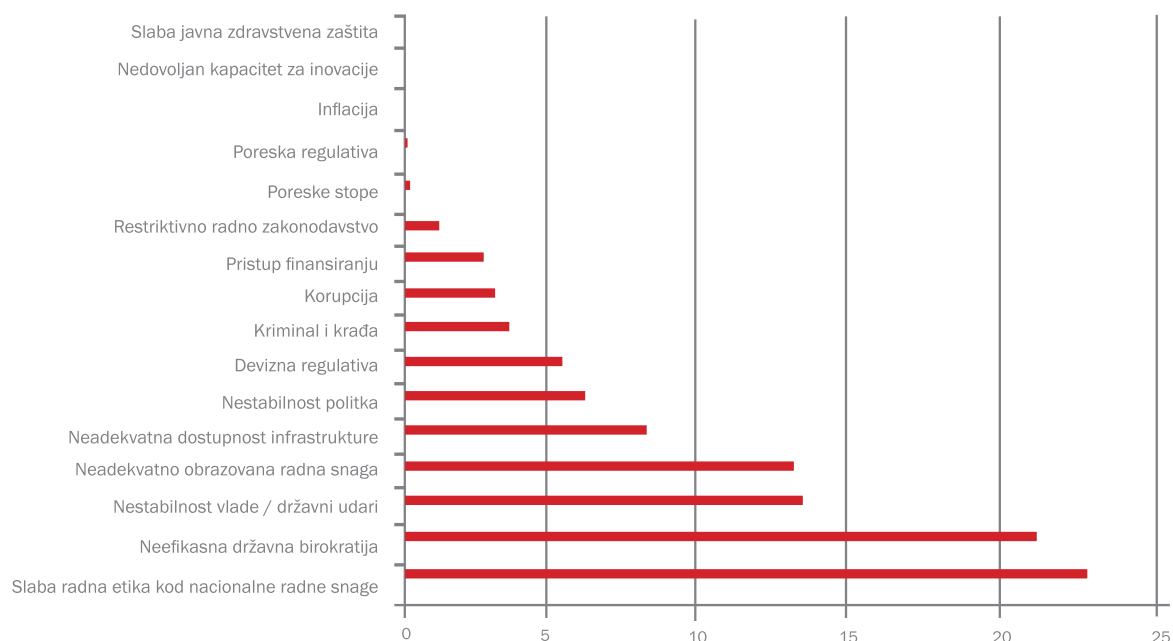
⁸http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2012-13.pdf

⁹Potkategorije korišćene za procjenu ovog indikatora s ocjenama na skali od 1 do 7: institucije (4,4), infrastruktura (4,1), makroekonomski ambijent (3,8), zdravlje i osnovno obrazovanje (5,7).

¹⁰Kao i gore: više obrazovanje i trening (4,6), efikasnost tržišta roba (4,4), efikasnost tržišta rada (4,1), razvijenost finansijskog tržišta (4,5), tehnološka spremnost (4,1), veličina tržišta (2,1).

¹¹Kao i gore: sofisticiranost poslovanja (3,8), inovacija (3,3).

¹²Indikator makroekonomska sredina dio je grupe indikatora pod nazivom osnovni uslovi (vidi gore), a prema GCI Crna Gora je sada na 118. mjestu u ovoj oblasti, nasuprot 97. poziciji iz prošlogodišnjeg izvještaja.

Grafikon 3: Vodeći problematični faktori za poslovanje, prema Indeksu globalne konkurentnosti koji objavljuje Svjetski ekonomski forum.

Trendovi identifikovani u WEF-ovom Indeksu moraju se preokrenuti, ako se želi da Crna Gora nastavi privlačiti nivo SDI koji je dovoljan za ponovno pokretanje značajnijeg rasta. Kao što je ocijenjeno u istraživanju Bertelsmann Stiftung-a (BTI) 2012, Transformacioni indeks, objavljenom u Izveštaju o Crnoj Gori¹³:

„Međutim, crnogorsku ekonomiju i dalje karakteriše nedostatak diversifikacije i dominacija aluminijske industrije, što je čini osjetljivom na međunarodne krize. Nastavak privatizacije u oblastima energetike i transporta od ključnog je značaja za ekonomsku konkurentnost crnogorske ekonomije.”

Ova karakteristika crnogorske ekonomije čini je izuzetno osjetljivom na spoljne uticaje i zavisnom od spoljnih izvora finansiranja. Uz trenutne globalne negativne trendove u ekonomiji, privlačenje SDI može predstavljati dodatni izazov.

Indeks statusa	1-10	7.28	# 27 of 128	
Politička transformacija	1-10	7.60	# 29 of 128	
Ekonomska transformacija	1-10	6.96	# 31 of 128	▶
Indeks upravljanja	1-10	6.09	# 27 of 128	▶
Skala: 1 (najniže) do 10 (najviše)		rezultat	rang	trend

Tabela 2: Rezultati Crne Gore prema Transformacionom indeksu Bertelsmann Stiftung-a, BTI 2012

¹³BTI je globalna procjena tranzicionog procesa kojom se evaluiraju stanje demokratije i tržišne ekonomije kao i kvalitet političkog menadžmenta u 128 zemalja u procesu transformacije i u razvoju. Više o projektu BTI na <http://www.bti-project.org>

1.2.2 Makroekonomski profil

Crnogorska ekonomija bilježila je veoma visoke stope rasta u periodu prije krize, s prosječnom stopom od skoro 7 odsto u periodu od 2004. do 2008. godine. To je, prije svega, bilo rezultat izražene domaće potražnje, naročito u sektoru nekretnina, podsticane velikim prilivom SDI i ubrzanim rastom kredita. Rast se pokazao neodrživim kad se potražnja počela smanjivati, usljed uticaja globalne krize, u kombinaciji s internim faktorima. Značajan pad u potražnji praćen je drastičnim padom nivoa SDI koji je doveo do skoro potpunog zastoja na tržištu nekretnina i iznenadnom nedostatku likvidnosti.

Uticaj krize na crnogorsku ekonomiju bio je veoma jak i u potpunosti se osjetio najviše tokom 2009. godine, kad je pad BDP-a na godišnjem nivou iznosio 5,7% s još uvijek visokih 6,9% iz prethodne godine. Nakon skoro dvogodišnjeg pada, industrijska proizvodnja počela je da se oporavlja u drugoj polovini 2010. Međutim, na kraju 2010. godine, industrijska proizvodnja i dalje je bila značajno ispod najviših nivoa prije krize. Međutim, industrijska proizvodnja na kraju 2010. godine i dalje je bila značajno ispod najboljih rezultata prije krize.

Tokom 2012. godine ekonomska aktivnost i dalje je bila oslabljena. To je posljedica kombinacije značajno umanjene spoljnje tražnje zbog uticaja krize u eurozoni kao i slabe domaće tražnje. Rezultat je neznatan porast BDP-a tokom prve polovine godine. Oslabljen eksterni ambijent uticao je i na proizvođača aluminijuma KAP, najvećeg crnogorskog industrijskog izvoznika, što se reflektovalo na veoma promjenljive rezultate industrijske proizvodnje. Deficit tekućeg računa, koji je pao na 19,4 odsto BDP-a 2011. godini, ostaje najveći u regionu. Inflacija bilježi generalni trend povećanja tokom 2012. Na kraju 2012, u decembru, stopa inflacije je bila 4,1 odsto.

Fiskalna pozicija oslabljena je nacionalizacijom KAP-a i slabijim rastom od očekivanog. Fiskalna politika postala je opreznija tokom prethodnih nekoliko godina, ali su pogoršanje ekonomske situacije i aktivacija državnih garancija za kredite KAP-a primorali Vladu na reviziju budžeta za 2012. godinu. Javni dug prešao je 50 odsto BDP-a na kraju decembra 2012.

Pored toga, nepovoljna dinamika javnog duga rezultirala je smanjenjem državnog kreditnog rejtinga od „Standard and Poor“ (S&P). Smanjenje rejtinga moglo bi otežati pristup tržištima radi finansiranja deficita.

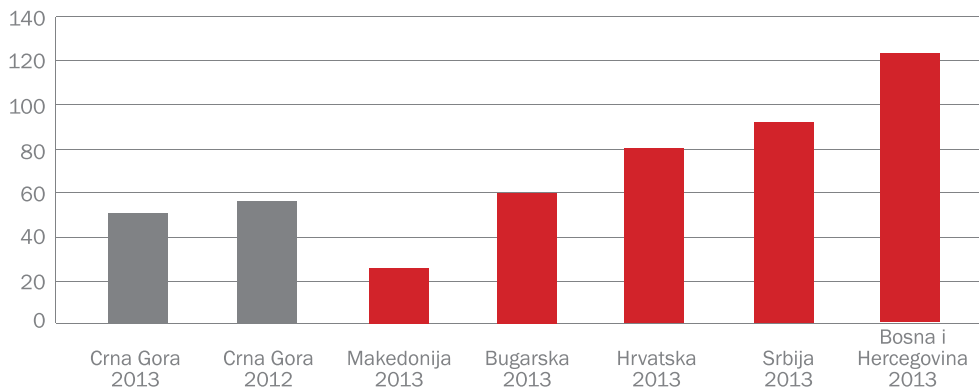
Državni kreditni rejting

	dec 2010	dec 2011	mar 2012	jun 2012	sep *2012
CG	BB	BB	BB	BB-	BB-

Izvor: Standard & Poor's. * Nema promjena od 12. decembra 2012.

1.2.3 Poslovni ambijent

Crna Gora je napravila značajan pomak u poređenju sa zemljama iz okruženja u poboljšavanju ambijenta za biznis, prema rezultatima istraživanja Svjetske banke „Doing Business 2013“, po kojem je Crna Gora pozicionirana na 51. mjestu od ukupno 183 zemlje u kojima je istraživanje rađeno.

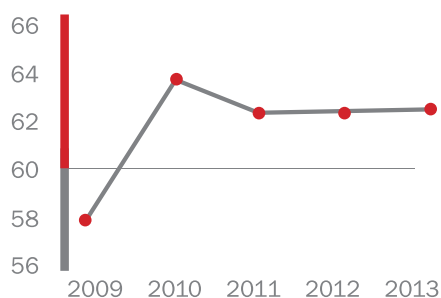
Grafikon 4: „WB Doing Business 2013“ – Ukupan rejting, regionalno poređenje

Tako je Crna Gora, prema izvještaju Doing Business, godinama nastavila s poboljšanjem poslovne sredine. Ovako su pozitivna postignuća tokom 2012. godine predstavljena u DB 2013:

Izdavanje građevinskih dozvola	Dobijanje kredita	Zapošljavanje
Crna Gora je umanjila cijene građevinskih dozvola smanjujući troškove nekih od procedura prije i nakon izgradnje.	Crna Gora je popravila pristup kreditnim informacijama garantujući prava zajmoprimaca da imaju uvid u svoje lične podatke.	Crna Gora je smanjila troškove za proglašavanja tehnoloških viškova – iako je takođe smanjila maksimalno trajanje ugovora na određeno i povećala plaćeno odsustvo.

Tabela 3: Glavni pozitivni pomaci navedeni u „Doing Business 2013“

Prema Indeksu ekonomskih sloboda Heritidž fondacije za 2013. godinu, ekonomske slobode su u Crnoj Gori ocijenjene sa 62,6, čime je crnogorska ekonomija 70. najslobodnija u Indeksu za 2013. godinu.¹⁴ Kao što je naglašeno u izvještaju: „suštinski, rezultat je isti kao i prethodne godine, uz značajne pomake u kontroli javne potrošnje, slobodi poslovanja i slobodi od korupcije, uz negativne promjene u slobodi zapošljavanja, monetarnoj slobodi, i slobodi trgovine”. Crna Gora se nalazi na 33. mjestu od 43 zemlje u Evropi, a njen ukupan skor je iznad svjetskog prosjeka.

Grafikon 5: Skor Crne Gore od 2009. godine; Indeks ekonomskih sloboda 2013, Heritidž fondacija

¹⁴2013. Indeks ekonomskih sloboda, Fondacija Heritidž; <http://www.heritage.org/index/country/montenegro#>

U izvještaju se dalje navodi: „Iako je regulatorni ambijent generalno konzistentan sa tržišnom ekonomijom, birokratija guši preduzetničku dinamiku. Vlada je započela reformske mjere kojima bi smanjila hronično visoke nivoe javne potrošnje i popravila efikasnost javnog sektora, ali je ukupan napredak usporen. Uprkos relativno dobro održavanoj vladavini prava, tempo zakonodavnih i pravosudnih reformi je spor, a korupcija se i dalje smatra značajnom.”

Naši članovi saglasni su u tome da je ostvaren značajan progres kad je u pitanju poslovni ambijent. Iako će taj napredak doprinijeti prijeko potrebnom povećanju konkurentnosti crnogorske ekonomije, ostaje mnogo izazova kojima se treba baviti. Kao što smo u prošlogodišnjem izdanju Bijele knjige naveli, možemo potvrditi i ove godine:

„Vlada Crne Gore je pokazala je predanost nastavku poboljšanja poslovne klime kroz konkretne reforme. SSICG pozdravlja ove aktivnosti i ohrabruje Vladu da zadrži tempo reformi.”

1.2.4 Napredak u tranziciji

Rang Crne Gore u istraživanju Heritidž fondacije iz 2012. prema kategorijama (od 184 zemlje), u zagradi rang iz 2011. (od 183 zemlje)

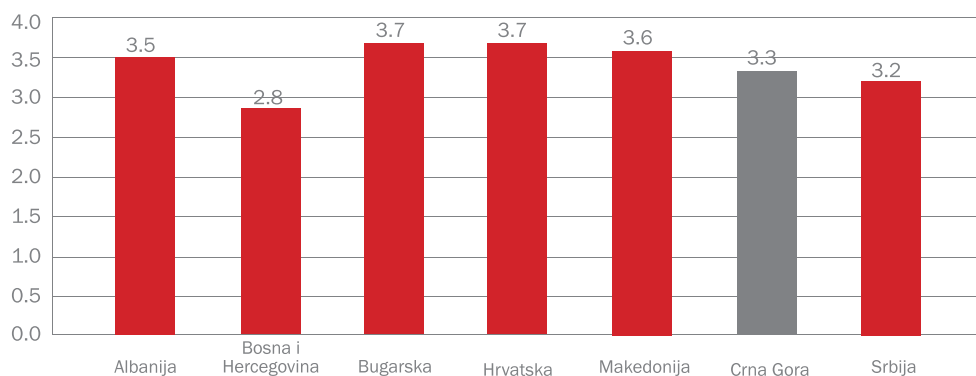
Sloboda poslovanja	60 (77)	Investiciona sloboda	79 (77)
Sloboda trgovanja	83 (51)	Finansijska sloboda	69 (72)
Fiskalna sloboda	21 (22)	Svojinska prava	70 (72)
Država potrošnja	142 (151)	Sloboda od korupcije	64 (70)
Monetarna sloboda	34 (35)	Sloboda zapošljavanja	52 (15)

Aspiracije Crne Gore kad je u pitanju članstvo u EU dobile su značajan podstrek. U junu 2012. godine Crna Gora je dobila zvanično odobrenje od Evropskog savjeta da pokrene sljedeću fazu procesa pristupanja EU. Savjet je prihvatio procjenu Evropske komisije po kojoj je Crna Gora u dovoljnoj mjeri ispunila kriterijume za započinjanje pregovora o pristupanju. Savjet je takođe istakao potrebu da Vlada uloži dodatne napore da bi se preostala važna pitanja riješila, naročito pitanje jačanja nezavisnosti pravosuđa, borbe protiv korupcije i organizovanog kriminala.

Iako je Crna Gora postigla značajan napredak kad su u pitanju reforme poput liberalizacije trgovine i privatizacije manjeg obima, potrebne su duboke institucionalne reforme u oblastima poput korporativnog upravljanja, politike konkurencije, finansijskih institucija i infrastrukturnih usluga. Većina naših članova takođe podvlači da primjena zakona i dalje predstavlja izazov, naročito kad se radi o administrativnim procedurama potrebnim za dobijanje različitih licenci, dozvola, odobrenja i registracija.

Ova pitanja ističu se prilikom poređenja rezultata koje je Crna Gora postigla na skali tranzicionih indikatora Evropske banke za obnovu i razvoj (EBRD) s rezultatima ostalih zemalja iz regiona. Grafikon 4 prikazuje da je prosjek rezultata Crne Gore ispod svih u Jugoistočnoj Evropi izuzev Bosne i Hercegovine i Srbije, što je odraz niskih rezultata u većem broju oblasti.¹⁵

¹⁵EBRD skala se kreće od 1 (malo ili nimalo reformi) do 4.33 (standard napredne tržišne ekonomije).

Grafikon 6: EBRD Tranzicioni skor 2012 – zemlje Jugoistočne Evrope

Kao što je navedeno u Indeksu ekonomske slobode Heritidž fondacije: „Tekuća tranzicija u Crnoj Gori ka ekonomiji slobodnog tržišta bila je potpomognuta strukturalnim reformama i sve dinamičnijim privatnim sektorom. Uz politike koje otvaraju zemlju ka globalnoj privredi i trgovini, konkurentne i niske poreske stope i regulatorni sistem u razvoju doprinijeli su dinamičnijoj ekspanziji na široj ekonomskoj bazi.”

1.2.5 Dalji izazovi

Izjava u Zaključku iz posjete delegacije MMF-a Crnoj Gori: “U 2013. godini očekuje se skroman rast ekonomske aktivnosti, dok izgledi ostaju ograničeni problemima u sektoru obrade metala i izazovnom međunarodnom ambijentu. Fiskalne rezerve su iscrpljene, te je stoga konsolidacija budžeta hitan prioritet, jer će to dovesti do smanjenja potrebe za dodatnim pozajmicama i preokrenuti trend povećanja javnog duga (što je i prepoznato budžetom za 2013. godinu). Vlada je usvojila određene fiskalne mjere kojima bi se potpomoglo punjenje budžeta i ojačala je mjere za smanjenje sive ekonomije. Bez obzira na navedeno, biće potrebne značajne dodatne mjere, kako na prihodnoj strani, tako i na strani potrošnje, kako bi se dostigao projektovani budžetski deficit za 2013. godinu.”

U kratkom roku očekuje se slab rast ekonomije. Kriza u eurozoni nastaviće negativno da utiče na crnogorsku ekonomiju, te su procjene rasta ekonomije za 2012. na niskom nivou, s tek malim povećanjem projekcije za 2013. godinu. Diversifikacija ekonomije ostaje prepreka postizanju održivog razvoja na srednji rok, ali se očekuje da vidljiv napredak u procesu približavanja EU pomogne u daljem privlačenju SDI, i na kraju poveća potencijale za rast ekonomije.

Kao što je navedeno u izvještaju EBRD-a „Transition Report 2012“:

KLJUČNI PRIORITETI ZA 2013.

Sudbina glavnog industrijskog preduzeća mora se riješiti. Buduća održivost KAP-a je veoma nesigurna. Potrebno je da Vlada napravi jasan akcioni plan ili za restrukturisanje ili zatvaranje kompanije, koja i dalje zapošljava značajan dio radne snage i učestvuje u značajnoj mjeri u ukupnom izvozu.

Dalje jačanje finansijskog sistema i održavanje adekvatnog pristupa finansiranju za privatni sektor, naročito za mala i srednja preduzeća, od vitalnog je značaja za ekonomski oporavak. Uloga države u ovom sektoru treba da bude osmišljena da osigura jednaka pravila i transparentnu regulativu, prije nego da se fokusira na podršku pojedinim bankama u problemima.

Nastavak restrukturiranja u sektoru energije je prioritet za poboljšanje snabdijevanja električnom energijom i efikasnosti. Vlada je usvojila ambicioznu Strategiju razvoja energetske sektora, ali konkretni programi i instrumenti za realizaciju promocije obnovljive energije i energetske efikasnosti tek treba da budu uspostavljeni.

1.2.6 Rezime poglavlja

Neznatno poboljšanje registrovano i u SSICG Indeksu poslovnog ambijenta, koji je povećan sa 5,8 u 2011. godini na 5,9 u 2012, ilustruje opštu ocjenu poslovne i investicione klime od strane naših članova, kao i nekoliko relevantnih istraživanja – iako je poboljšanje poslovne klime nastavljeno, ono zahtijeva dalje napore.

U godini u kojoj je Crna Gora započela pregovore o članstvu u EU, postala članica STO i dobila novu Vladu, ekonomska kriza negativno je uticala je na privredni rast, te je BDP povećan za ne više od 0,5% prema preliminarnim podacima, iako je nivo SDI povećan u odnosu na prethodnu godinu za 16,6%, iako s niske osnove.

Prema Indeksu globalne konkurentnosti, Crna Gora je nastavila pad iz 2011, završivši na 72. mjestu sa 60. pozicije iz prethodne godine. Poslovni ambijent, međutim, nastavio je da se poboljšava, prema istraživanju Svjetske banke „Doing Business“ po kojem je Crna Gora rangirana kao 51. u odnosu na 56. poziciju iz prethodne godine. Prema Fondaciji Heritidž, Crna Gora je takođe neznatno popravila ekonomske slobode sa skorom od 62,6 (koji je u 2012. godini bio 62,5), na osnovu kojeg je zavrijedila 70. mjesto od ukupno 177 rangiranih zemalja.

Kad je u pitanju crnogorski napredak u tranziciji, u pojedinim oblastima ostvaren je značajan napredak poput liberalizacije trgovine i privatizacija manjeg obima, dok su dublje institucionalne promjene potrebne u oblastima poput korporativnog upravljanja, politike konkurencije, finansijskih institucija i infrastrukturnih usluga. Prema EBRD skali tranzicionih indikatora, crnogorski prosjek dovodi zemlju na 5. poziciju od sedam zemalja regiona Jugoistočne Evrope.

U 2013. godini Crna Gora će biti suočena s mnogim izazovima zbog nastavka trenda slabog oporavka ekonomije kakav se očekuje ne samo u Crnoj Gori već i šire.

Poglavlje 2: Oblasti u fokusu

Uvod

U ovom četvrtom pregledu ranijih preporuka i preostalih pitanja za koje smatramo da definišu poslovni ambijent, čitaoci će imati prilike da vide što su naši članovi ocijenili kao pozitivne promjene, a što je potrebno dodatno poboljšati. Uopšteno rečeno, tokom prošle godine vidjeli smo ograničen progres, a reformski zamah iz prethodnih godina i ekonomski bum nakon nezavisnosti su postepeno oslabili. Nedostaci i neefikasna administracija, u kombinaciji sa nestabilnim regulatornim ambijentom, znaju biti mnogo vidljiviji kad ekonomija ide silaznom putanjom. To će kao posljedicu imati veći pritisak na Vladu da nastavi s reformama koje će održati konkurentnost crnogorske ekonomije. U ovom poglavlju SSICG prezentuje svoj pogled na konkretna pitanja za koja smatramo da su potrebna dalja poboljšanja i dajemo sugestije kojima želimo doprinijeti tome cilju.

Ovdje ćemo dati pregled nekoliko konkretnih oblasti u fokusu koje su naši članovi izdvojili, a unutar njih probleme i pitanja, navodeći koja su eliminisana, a koja su i dalje aktuelna. Slijedi pregled pet širih kategorija koje obuhvataju brojna pojedinačna pitanja i teme od značaja za odgovarajuće funkcionisanje poslovnog ambijenta i ekonomije pogodne za investicije, na način na koji su ih naši članovi doživjeli. Sada ćemo diskutovati o sledećim oblastima:

- 2.1 Tržište rada i zapošljavanje
- 2.2 Razvoj nekretnina
- 2.3 Porezi
- 2.4 Korporativno upravljanje
- 2.5 Vladavina prava

2.1 Tržište rada i zapošljavanje

U posljednjem izvještaju „Doing Business“, Crna Gora je pohvaljena zbog smanjenja troškova vezanih za proglašenje tehnoloških viškova, što je važan korak ka fleksibilnijem tržištu rada:

Odlika	Ekonomije	Primjeri
Smanjeni troškovi za proglašenje tehnoloških viškova	Češka, Crna Gora, Slovačka	Češka je otpremnine u slučajevima proglašenja tehnoloških viškova učinila zavisnim od godina radnog staža. Crna Gora je smanjila iznose otpremnina u slučajevima tehnološkog viška ¹⁶ , a Slovačka ih je ukinula. Portugal je smanjio otpremnine koje se primjenjuju na ugovore potpisane nakon 1. novembra 2012. godine na 20 dana.

Tabela 4: „Doing Business 2013“: „Ko je olakšao zapošljavanje tokom 2011/12—i šta su uradili?“

¹⁶Prema DB 2013, Crna Gora je takođe smanjila i maksimalno trajanje pojedinačnih i višestrukih ugovora na određeno vrijeme sa neograničenog perioda na 24 mjeseca, povećala plaćeno odsustvo sa 19 radnih dana na 21 i povećala otkazni rok za slučajeve otpuštanja po osnovu tehnološkog viška.

Iako su izmjene Zakona o radu, koje su usvojene tokom 2011. godine, donijele određena povećanja fleksibilnosti, naši članovi jednoglasni su u ocjeni da dubina promjena nije dovoljna. To može rezultirati samo odlaganjem neizbježnog i na taj način povećati cijenu koju će zemlja morati da plati u dugom roku zbog neostvarenih prilika za novo zapošljavanje i izgubljenog rasta. U ovako oštroj globalnoj konkurenciji to nije nešto što Crna Gora sebi može da priušti.

Bez obzira na ove početne pozitivne korake u pravom smjeru, ovo je i dalje oblast koju strane poslovne zajednice kritikuju, prije svega zbog rigidnih rješenja koja sprječavaju razvoj jačeg tržišta rada i indirektno štite radnike koji imaju neadekvatne radne rezultate. Na taj način doprinosi se većoj stopi nezaposlenosti. Ovo je pitanje koje pogađa cijelu Crnu Goru. Ako se želi završetak procesa tranzicije i snažna ekonomija koja se razvija, potrebna nam je odgovarajuća radna snaga koja takav rast može da iznese. Iako su izmjene Zakona o radu,¹⁷ usvojene tokom 2011. godine, donijele određena povećanja fleksibilnosti, naši članovi jednoglasni su u ocjeni da dubina promjena nije dovoljna. To može rezultirati samo odlaganjem neizbježnog i na taj način povećati cijenu koju će zemlja morati da plati u dugom roku zbog neostvarenih prilika za novo zapošljavanje i izgubljenog rasta. U ovako oštroj globalnoj

konkurenciji to nije nešto što Crna Gora sebi može da priušti. Situacija je, uopšteno govoreći, ostala ista tokom 2012. godine, i zato je sledeći citat iz prošlogodišnje Bijele knjige i dalje aktuelan:

“Trenutno ponuđena rješenja, kad je u pitanju trajanje ugovora, vidimo kao kompromis između nazadne i vještačke zaštite zaposlenja, koja na duži rok čini više štete nego koristi, i modela koji je okrenut budućnosti i koji bi omogućio jednako poslodavcima i zaposlenima da slobodnije ugovaraju svoje uslove u skladu s pojedinačnim interesima obje strane. Međutim, SSICG smatra da ovakva vrsta kompromisa nije dovoljna kako bi se promovisalo novo zapošljavanje i omogućilo investitorima da savladaju izazove koje sa sobom nose negativni ekonomski trendovi u ovom trenutku.”¹⁸

Naše je temeljno ubjeđenje da regulatorni okvir u bilo kojoj modernoj ekonomiji treba da bude osmišljen tako da stimuliše razvoj tržišta, stvara stručna radna mjesta, poveća produktivnost i privlači investicije. Kao dio toga, efektivan Zakon o radu trebalo bi da obezbijedi bazičnu pravičnost i zaštitu zaposlenih, uz istovremenu promociju zdrave konkurencije za stručne, dugoročne poslove povećanjem fleksibilnosti i mobilnosti radne snage. To trenutno nije slučaj u Crnoj Gori, i zato apelujemo na Vladu da ponovo razmotri politiku koju primjenjuje u ovoj oblasti.

Ostala pitanja i preporuke

Tokom prethodne tri godine zabilježili smo nekoliko pitanja koja utiču na naše članove, ali i ekonomiju u cjelini. U ovom dijelu ih navodimo citirajući komentare koje smo dobili od Vladinog Savjeta za regulatornu reformu. Uz njih navodimo i neke od novih pitanja koja su se pojavila tokom prethodne, 2012. godine.

Problemi koji su proizašli iz nemogućnosti socijalnih partnera da se dogovore o nacrtu Opšteg kolektivnog ugovora prenijeli su se na zaposlene, ali i na poslodavce koji su dovedeni u zakonski vakuum. Ovo obično rezultira sudskim postupcima koji se u najvećem broju slučajeva završavaju povoljno po zaposlene.

¹⁷„Službeni list Crne Gore“, Br. 59/11.

¹⁸SSICG Bijela knjiga 2011.

- Kako **Opšti kolektivni ugovor nije na snazi** od septembra prošle godine, a novi nije još donesen, ne postoje **opšte smjernice za vođenje disciplinskog postupka i povrede radnih obaveza (materijalne odredbe)**.
- U vezi s prethodnim paragrafom jeste i pitanje koje smo zabilježili prethodne godine: regulativa kojom se ograničava trajanje **disciplinskog postupka** bila je predmet zloupotreba radi izbjegavanja posljedica takvog postupka. Zbog nepostojanja Kolektivnog ugovora situacija je sada drugačija, iako je problematika disciplinskog postupka i dalje aktuelna. Prema stavu Savjeta, uloga disciplinskog postupka eliminiše se jednostavnim procedurom za pojedinačne otkaze u novom Zakonu o radu. Naši članovi, međutim, u praksi imaju drugačije iskustvo.
- Ponovo napominjemo da **sumnja u zloupotrebu prava na bolovanje** i dalje predstavlja problem. Ove godine naši članovi takođe nisu prijavili nikakav napredak iako, prema Vladinom Savjetu, nadležne institucije rade na uvođenju efikasnije kontrole ovog pitanja.
- Naši članovi smatraju da je **definicija Ugovora o djelu nejasna**, te da su primorani da isuviše često zahtijevaju dodatna pojašnjenja o tome šta se može smatrati djelom. Pored toga, zakonski tretman **ove vrste zaposlenja nije dovoljno jasan ni u dijelu plaćanja doprinosa i prepoznavanja radnog iskustva** u svrhu računanja staža.
- Izmjene **Zakona o radu iz 2011. promovišu princip sklapanja ugovora o radu na neodređeno vrijeme**, dok se ugovori o radu na određeno vrijeme mogu sklapati samo u izuzetnim slučajevima. Prema uporednom zakonodavstvu, zemlje koje imaju ugovore o radu na neodređeno vrijeme kao pravilo, imaju takođe i jednostavnu proceduru za raskid takvih ugovora. To nije slučaj u Crnoj Gori, što predstavlja značajnu poslovnu i investicionu barijeru.
- Početkom avgusta 2012. **Kolektivni ugovor za sektor trgovine** ukinut je odlukom Ustavnog suda Crne Gore.
- **Zakon o radu ne reguliše u potpunosti neke od situacija vezane za zaposlenje** kao što je otkazni rok definisan članom 144, stav 5: „Ako je zaposleni postao privremeno nesposoban za rad u toku vremena za koje je dužan da ostane na radu, na njegov zahtjev, tok vremena iz stava 1 ovog člana se zaustavlja i nastavlja da teče po prestanku privremene nesposobnosti za rad.”. Ostaje nejasno da li je u ovom slučaju poslodavac u obavezi da plati nadoknadu za period privremene spriječenosti za rad.
- Još jedno ključno pitanje koje i dalje negativno utiče na oblast zapošljavanja su **neefikasne inspekcije i „siva ekonomija”**, naročito na Primorju, ali i u drugim oblastima zemlje.

Ukupan trošak po zaposlenom ostaje veoma visok. Da bi poslodavac zaposlio izvršioca s prosječnom crnogorskom platom od 480 eura, on mora platiti ukupno 720 eura.

„Visoki porezi na plate u kombinaciji s visokim penzijskim i zdravstvenim doprinosima na plate zaposlenih za posljedicu imaju visoku ukupnu cijenu rada.”

2012. AmCham Crna Gora, Izvještaj o poslovnoj klimi .

Ovo nije isključivo odlika crnogorskog regulatornog ambijenta kao što se navodi u izvještaju PwC-a „Plaćanje poreza 2013”:

“U skoro svim zemljama u regionu značajan udio u ukupnoj poreskoj stopi imaju porezi i doprinosi na zaposlene, iako je, pored toga, u tri zemlje udio 'ostalih' poreza takođe važan.”¹⁹

Ovo može predstavljati priliku za Crnu Goru da se izdvoji i ponudi ono što ostale zemlje nemaju time što će pokušati da troškove zapošljavanja učini manjima od ostalih u regionu.

¹⁹<http://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/assets/pwc-paying-taxes-2013-full-report.pdf>

Uvođenjem takozvanog „kriznog poreza“ u februaru 2013. godine, kojim je porez na prihod povećan sa 9 na 15% za plate iznad prosječne plate od 480 eura, poslodavci koji odluče da apsorbuju povećanje imajuće dodatno opterećenje za ionako napregnute budžete kompanija. Ekonomija već trpi pod uticajem tereta krize, a uvođenje bilo kakvih dodatnih poreza izuzetno je opasno. Ako takve mjere nijesu praćene smanjenjima na strani troškova države, rezultat bi mogao biti smanjenje poreske baze i na taj način potencijalno doći do ishoda potpuno suprotnog očekivanom.

Ekonomija već trpi pod uticajem tereta krize, a uvođenje bilo kakvih dodatnih poreza izuzetno je opasno. Ako takve mjere nijesu praćene smanjenjima na strani troškova države, rezultat bi mogao biti smanjenje poreske baze i na taj način potencijalno doći do ishoda potpuno suprotnog očekivanom.

2.2 Razvoj nekretnina

U ovom poglavlju spojili smo nekoliko oblasti povezanih s razvojem nekretnina koje utiču na poslovanje u nekoliko različitih sektora. Te oblasti uključuju građevinske dozvole, katastar, sprovođenje ugovora o hipoteci, procjenu nekretnina i drugo.

SSICG vjeruje da ova oblast ima veliki potencijal da doprinese ukupnom ekonomskom rastu i razvoju Crne Gore, ali prije toga ostaje dosta da se uradi da bi se stvorila sredina koja će olakšati i podsticati buduće investicije, i koja im neće biti prepreka.

SSICG vjeruje da ova oblast ima veliki potencijal da doprinese ukupnom ekonomskom rastu i razvoju Crne Gore, ali prije toga ostaje dosta da se uradi kako bi se stvorila sredina koja će olakšati i podsticati buduće investicije, i koja im neće biti prepreka.

Razvoj nekretnina ostaće jedan od ključnih sektora za privlačenje investicija. Investicije u nekretnine nastaviće da igraju ključnu ulogu u ekspanziji crnogorskog sektora turizma.

Međutim, dolje navedena tabela ilustrativna je kad je u pitanju oblast izdavanja građevinskih dozvola:

Najlakše	POZICIJA	Najteže	POZICIJA
Hong Kong, Kina	1	Crna Gora	176
Singapur	2	Azerbejdžan	177
Gruzija	3	Ruska Federacija	178
Maršalska ostrva	4	Srbija	179
Sv. Vinsent i Grenadini	5	Tadžikistan	180
Novi Zeland	6	Kina	181
Bahrein	7	Indija	182
Danska	8	Ukrajina	183
Tajvan, Kina	9	Albanija	185
Grenada	10	Eritreja	185

Tabela 5: Gdje je izdavanje građevinskih dozvola najlakše, a gdje najteže? (izvor: „Doing Business 2013“)

Ovaj izrazito slab rejting je dodijeljen uprkos određenom napretku u ovoj oblasti, takođe po nalazima izvještaja „Doing Business 2013“:

Odlika	Zemlje	Primjeri
Smanjene dažbine	Republika Kongo; Gvineja; Crna Gora	Republika Kongo je smanjila cijenu prvobitne registracije građevina.
Zakonom zagarantovano pravo zajmoprimcima na pristup podacima podatke.	Kostarika; Etiopija; Mongolija; Crna Gora; Oman; Uzbekistan; Zapadna obala i Gaza	Usvojeni novi zakoni ili regulativa koja garantuje to pravo provjere lične podatke.

Tabela 6: Pozitivni pomaci istaknuti u izvještaju Svjetske Banke „Doing Business 2013“

2.2.1 Građevinske dozvole

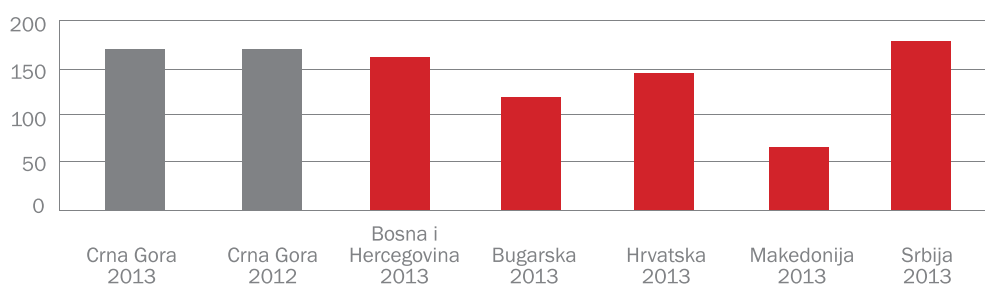
Kao što smo napomenuli u prethodnim izdanjima ove godišnje publikacije, većina problema u vezi sa izdavanjem građevinskih dozvola i razvoja nekretnina u rukama je lokalnih samouprava.

Primjećujući veoma ograničen napredak, koji je više proizvod iskustva koje su postojeći investitori stekli u Crnoj Gori, pored određenih konkretnih poboljšanja, naši članovi smatraju da je ovo i dalje oblast kojoj Vlada treba da posveti najviše dodatne pažnje. Tako je u izvještaju Doing Business zabilježeno samo jedno poboljšanje u ovoj oblasti tokom prethodne godine:

Odlika	Zemlje	Primjeri
Smanjene dažbine	Republika Kongo; Gvineja; Crna Gora	Republika Kongo smanjila je cijenu uknjižbe građevina, dok je Crna Gora učinila izdavanje građevinskih dozvola jeftinijim smanjenjem troškova procedura prije i nakon izgradnje.

Tabela 7: Ko je učino izdavanje građevinskih dozvola lakšim u 2011/12—i što je urađeno? (izvor: izvještaj Svjetske banke „Doing Business 2013“)

U regionalnom poređenju, prema nalazima publikacije Svjetske banke „Doing Business 2012“, jedina zemlja u regionu rangirana slabije od Crne Gore je Srbija. Osim toga, Crna Gora je nazadovala za tri mjesta u odnosu na prethodno izdanje „Doing Business 2012“, što je još tri mjesta lošije od 2011, kao što je prikazano na grafikonu 7:

Grafikon 7: „Doing Business 2013“, rang prema kategoriji izdavanje građevinskih dozvola.

Ostala pitanja i preporuke:

- U prethodna dva izdanja Bijele knjige napomenuli smo da: „Možda i najveći izazov predstavlja pitanje restitucije. Procedure sa bivšim vlasnicima traju isuviše dugo iz perspektive potencijalnog investitora.“ Ponovo možemo reći da: „...[proces restitucije] predstavlja prijetnju daljem razvoju nekretnina.“ Prošle godine Vladin Savjet za regulatornu reformu obavijestio nas je da, ukoliko bi neki od investitora bio zainteresovan za zemljište koje je u postupku restitucije, tom predmetu dao bi se dao prioritet u rješavanju.
- Jedna od prepreka koje predstavljaju najveći izazov su i dalje **visoke naknade za priključenje na komunalnu infrastrukturu**. Prema našim članovima, u nekim slučajevima one mogu da učine pojedine velike razvojne projekte neprofitabilnim. Kako smo obaviješteni, Vlada će razmatrati ovo pitanje, ali za sada ne možemo da prijavimo napredak u ovom polju tokom prethodnih nekoliko godina. Izuzetak je opština Budva, kao što smo pomenuli prošle godine, koja je odlučila da smanji iznose komunalija za naplatu potencijalnim investitorima koji žele da grade hotele sa četiri i pet zvjezdica u takozvanoj „ekskluzivnoj zoni“ u iznosu od 75%.²⁰
- Postoje samo određene promjene kad je u pitanju primjedba SSICG iz prethodne tri Bijele knjige u vezi s **nejednakim uslovima za izdavanje građevinskih dozvola u različitim opštinama**. Za 2012. međutim, nijedan od članova nije prijavio napredak.
- **Princip jednog šaltera u praksi nije primijenjen** ili pokriva samo manji dio koraka potrebnih za izdavanje građevinskih dozvola.
- I dalje je relevantna primjedba da **katastarski planovi nijesu usklađeni s Detaljnim urbanističkim planovima (DUP)**. Za više detalja pogledati niže tekstualni okvir **Usklađivanje katastarskih planova s planskim dokumentima**.

Usklađivanje katastarskih planova s planskim dokumentima

Suština problema leži u definisanju granice urbanističkih parcela u odnosu na granice katastarskih parcela odnosno vlasništva.

Prema nekim od najboljih međunarodnih praksi, prilikom definisanja urbanističke parcele jako se vodi računa o tome da se ispoštuje vlasništvo nad zemljištem, a to znači da se izbjegava, gdje god je to moguće, uključivanje dvije ili više katastarskih parcela različitih vlasnika u okviru jedne urbanističke parcele.

Na ovaj način poštuje se vlasništvo i načelo efikasnosti. Praksa u Crnoj Gori pokazala je da ovo ponekad predstavlja nesavladivu prepreku u razvoju nekretnina zbog nerealnih i previsokih zahtjeva za cijenom zemljišta.

Preporučuje se da se uvede institut urbane komasacije, kao i obaveza planera da moraju, gdje god je to moguće, granice urbanističkih parcela poklapati sa granicama vlasništva.

- Naši članovi i dalje izvještavaju da se **zakonom propisani rok za uknjižbu svojine od 15 dana u praksi ne poštuje uvijek**. Čak i 15 dana predstavlja dug period, i, prema našim članovima, kad taj rok prođe, neki kupci postaju zabrinuti, plašeći se da su možda žrtve prevare. To šteti reputaciji investitora, ali i reputaciji cijele zemlje.

²⁰<http://www.vijesti.me/vijesti/budva-komunalije-hotele-sa-4-5-zvezdica-75-odsto-manje-clanak-57946>

Problem neažurnosti katastra zbog neefikasne uknjižbe nepokretnosti u katastru

Preporuka je da Uprava za nekretnine na ovom poslu angažuje privatne, licencirane geodetske firme koje su, prema Zakonu o premjeru i katastru, ovlaštene za premjer nepokretnosti, da na račun Uprave za nekretnine mogu vršiti promjene u katastarskom operatu, odnosno da sprovode postupak uknjižbe u katastar. Time bi se doprinijelo povećanju limitiranih kapaciteta Uprave za nekretnine.

Druga preporuka, kao što smo napomenuli u dijelu o građevinskim dozvolama, jeste da se uvede „postupak u toku”- napomena kojom bi se sve zainteresovane strane informisale da je nad određenom nekretninom postupak u toku. Za više detalja vidite dio o 'Unaprijeđenju katastarske prakse'.

- Posljednje tri godine istakli smo ozbiljan problem: **obaveza nametnuta investitorima da otkupe zemlju neophodnu za kompletiranje urbanističke parcele kako je ona definisana planskom dokumentacijom.**²¹ Naša preporuka objašnjena je gore, a pozdravljamo nastojanje Savjeta za regulatornu reformu da se razmotri rješenje za ovo pitanje, navodeći da ponovo nije dat rok, kao i da nijesmo zabilježili konkretne aktivnosti po ovom pitanju.
- U mnogim opštinama je evidentan **nedostatak detaljnih ili/i generalnih urbanističkih planova.** Kreiranje obuhvatnih zonskih planova i brža implementacija planova pružili bi jasnu sliku o tome šta se u pojedinim oblastima po opštinama može graditi. Na taj način promovisao bi se princip konzistentnosti i transparentnosti u postupku izdavanja dozvola. **Potrebno je obučiti osoblje iz opštinskih i državnih organa za rad** sa sofisticiranim razvojnim projektima poput izgradnje golf terena.
- Cilj na kojem bi Crna Gora trebalo da radi jeste **publikovanje svih planskih dokumenata na internetu u odgovarajućem formatu** da bi bili dostupni svakome. Benefiti ovakvog pristupa su dalekosežni, a cijena mala u poređenju s potencijalnom koristi. Dokumenti koji su trenutno dostupni online samo su mali i nepotpun dio onoga što bi trebalo da bude objavljeno.
- Vladin Savjet smatra „prihvatljivim“ naš prijedlog iz dva prethodna izdanja Bijele knjige da je potrebno **uvođenje tržišnog principa u postupak izrade urbanističkih planova.**²² Međutim, za sada po tom pitanju nema konkretnih pomaka.
- Oblast **procjene vrijednosti nekretnina** i dalje je zabrinjavajuća. Prije dvije godine naveli smo da: *“Trenutno u ovoj oblasti u praksi nijesu implementirani određeni standardi, što je posljedica nedostatka regulacije u ovoj važnoj oblasti. Uvođenje međunarodno priznatih standarda omogućilo bi bolju osnovu za dalji rast i razvoj tržišta nekretnina.”* Ove godine Savjet nas je informisao da Ministarstvo finansija i Ministarstvo ekonomije i dalje čekaju „konkretne prijedloge“ da bi inicirali promjene u ovoj oblasti. Procjene nekretnina u periodu od 2006. do 2010. godine bile su značajno precijenjene ili potcijenjene, što je finansijskim institucijama u Crnoj Gori pričinilo značajnu štetu. Pored toga, **ne postoji jasna kaznena politika za procjenitelje.** Jedino, ukoliko postoji sumnja da je procjenitelj napravio krivično djelo, finansijska institucija može podnijeti krivičnu prijavu.

²¹Investitori su obavezni da, kada predaju zahtjev za izdavanje UTU, preuzmu vlasništvo nad cijelom parcelom onako kako je ona definisana prostornim planom, iako neki od njenih dijelova može nemaju uticaja na izgradnju planiranog objekta, ili uopšteno govoreći, da privedu parcelu namjeni koju je planer osmislio u prostornom planu.

²²Ustanovljeni sistem zoniranja u Crnoj Gori je takav da čak i kad investitor finansira izradu planskog dokumenta, oni urbanistički parametri koji bi odgovarali investitoru da realizuje projekat često se ne mogu upisati uslijed ograničenja iz planskih dokumenata višeg reda, koji limitiraju urbanističke parametre. Stoga je potrebno u fazi donošenja planskog dokumenta višeg i nižeg reda detaljno i precizno normirati izradu ekonomsko-tržišne analize, koja postoji pod tim nazivom u Zakonu i odgovarajućem Pravilniku, ali nije normirana. Na taj način ekonomsko-tržišna analiza postala bi mjerodavna tržišna provjera planerovih rješenja. Tako bi planski dokumenti i njima predviđeni projekti postali konkurentniji i samim tim privlačniji za investitore, a što je najvažnije i što bi se postiglo na predloženi način jeste pružanje realnih osnova za brzo otpočinjanje realizacije tako planiranih projekata. Kao osnovni preduslov, prvenstveno je potrebno u planovima višeg reda obezbijediti sprovođenje ovakvog pristupa u praksi.

Unapređenje katastarske prakse

U prethodnoj Bijeloj knjizi detaljno smo opisali pitanje koje veoma brine naše članove, a to je **regulatorni vakuum koji omogućava hipotekarnim dužnicima da izbjegavaju svoje obaveze**: „Ima slučajeva u kojima klijenti banaka daju kao garanciju nekretninu u više od jedne banke tokom kratkog vremenskog perioda. Pored toga, ponekad se dešava i da pojedinci prodaju nekretninu, a onda je ubrzo nakon toga iskoriste kao kolateral za kredit, jer promjena vlasništva nije bila upisana u tom periodu od strane katastra. Iz razloga pravne sigurnosti transakcija, banke su primorane da čekaju na upis hipoteke kako bi isplatile zajam, što uzrokuje značajna kašnjenja, čak i po više mjeseci.” Predložili smo da rješenje bude uvođenje elektronske registracije zahtjeva u postupku. Na taj način svaki posjedovni list sadržao bi zabilješku o mogućim zahtjevima za upis koji su u postupku obrade kod Uprave za nekretnine. Takođe je potrebno i da posjedovni listovi online budu ažurirani na dnevnoj osnovi, uključujući zabilješku o postupku u toku.

Po ovom pitanju nijesu zabilježene konkretne aktivnosti, a problemi koji to uzrokuju ostaju nepromijenjeni. Stoga je naša preporuka za uvođenje **oznake „postupak u toku“ kao znak da je postupak u toku** - i dalje aktuelna.

Zakon o svojinsko- pravnim odnosima („Službeni list Crne Gore“, Br. 19/09)²³ definiše upotrebu kontinuirane hipoteke. Putem **kontinuirane hipoteke**, zajmodavac obezbjeđuje dugovanja i obaveze iz posebno definisanog ugovora o kreditu i drugih obaveza koji mogu prosteći/dospjeti tokom trajanja kontinuirane hipoteke. Ovu odredbu Katastar i notari tumače drugačije, a članovi SSICG izrazili su zabrinutost u vezi s praktičnom primjenom ove odredbe, pošto postoje slučajevi u kojima bankama nije bilo dozvoljeno da obezbijede svoje interese prema maksimalnom iznosu za koji su ta sredstva bila založena.

Bazu podataka Uprave za nekretnine trebalo bi ažurirati na dnevnoj osnovi umjesto jednom mjesečno i rjeđe. Pored toga, **moгуćnost preuzimanja posjedovnog lista preko interneta i elektronsko plaćanje svih taksi** bila bi dobrodošla promjena koja bi značajno skratila dio procedure.

Pored navedenog, naši članovi prijavili su i sljedeće probleme:

- **Neefikasna i netransparentna obrada zahtjeva** za promjene u katastarskim dokumentima predstavlja značajnu prepreku i usporava kreditne aktivnosti.
- Zbog zakonskog propusta, ustaljena je praksa da **jedan od supružnika zatraži poništenje ugovora o hipoteci**, na osnovu tvrdnji da nije bio/bila upoznat/a da je imovina pod hipotekom zbog ugovora o kreditu.
- Kako su procedure za **naplatu i upravljanje dugovanjima** relativno nove, **trenutna regulativa nije ažurirana** tako da odražava kompleksnost pitanja. Pravila su prečesto interpretirana na različite načine, a pravne procedure previše su spore.
- **Efikasnost naplate dugovanja ugrožena je** zbog kompleksnih i preobimnih administrativnih procedura i ograničena različitim tumačenjima zakonskih principa.

²³<http://www.poslodavci.org/doc/Zakoni/imovinsko-pravni%20odnosi/Zakon%20o%20svojinsko-pravnim%20odnosima.pdf>

2.2.2 Infrastruktura

Ova izuzetno važna oblast ostaje nedovoljno razvijena i predstavlja jedan od najvažnijih ograničavajućih faktora za dalji razvoj cijele zemlje. U 2012. godini, prije svega zbog nedostatka finansija, nije započet ni jedan od velikih projekata koji bi mogli u ovom smislu popraviti situaciju. Međutim, Vlada ulaže napore da takvu situaciju promjeni, a SSICG izražava nadu da će napori uroditi plodom.

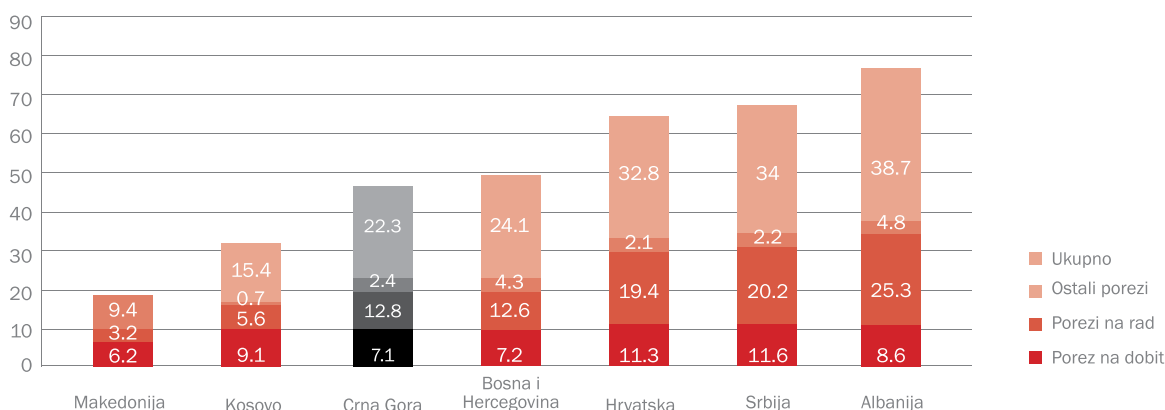
„Članovi AmCham-a izrazili su zabrinutost u pogledu nivoa investicija u infrastrukturu Crne Gore. Članovi smatraju da je to oblast gdje će Vlada morati da fokusira svoju energiju i resurse ako želi podstaći investicije i poboljšati produktivnost u Crnoj Gori.”

Izveštaj AmCham Montenegro o poslovnom ambijentu za 2012.godinu

SSICG izražava zadovoljstvo povodom iskazanih namjera nove Vlade da će ovo pitanje biti među njenim prioritetima, kako je premijer Milo Đukanović naveo u svom obraćanju članovima AmCham-a i gostima na događaju organizovanom 6. marta 2013. godine. Đukanović je podvukao da će se Vlada fokusirati na unapređenje vazdušnih konekcija i putne infrastrukture, uključujući i auto-puteve.

2.3 Porezi

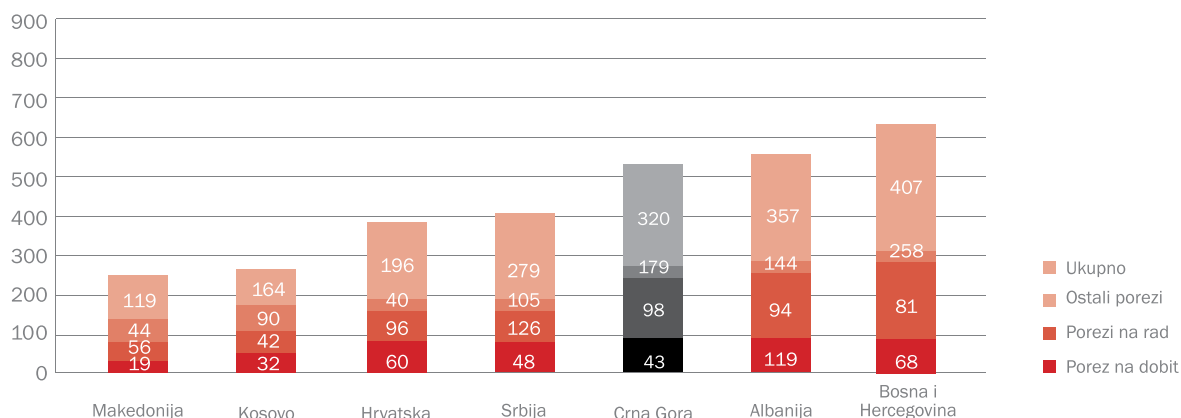
Crna Gora je generalno prepoznata kao zemlja s niskim porezima. Veoma je dobro imati takav imidž u poslovnoj zajednici, međutim, to je samo dio priče. Zajedničko istraživanje koje su sproveli PwC, Svjetska banka i Međunarodna finansijska korporacija „Plaćanje poreza 2013 – globalna slika”²⁴ stavlja Crnu Goru na 81. mjesto od ukupno 185 ekonomija, s poreskom stopom od 22,3 odsto. To je i dalje dosta dobar rezultat i u određenoj mjeri povoljna poreska stopa kad se uporedi s regionom, ali pokazuje zašto porez na dobit preduzeća od 9 odsto nije jedina brojka koju treba uzeti u razmatranje kad se govori o poreskom ambijentu.

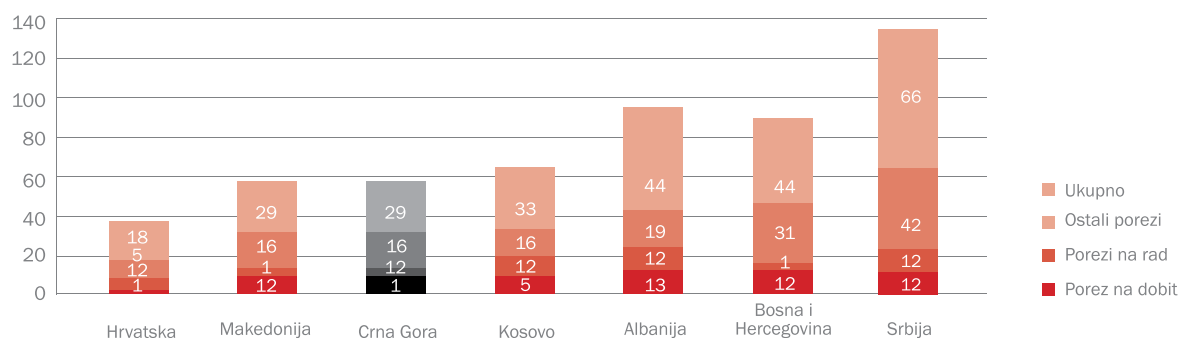
Grafikon 8: Ukupne poreske stope u Jugoistočnoj Evropi, PwC „Plaćanje poreza 2013”

PwC je razmatrao ne samo ukupnu poresku stopu u kalkulaciji ukupnog ranga, već i „vrijeme za ispunjavanje poreskih obaveza“ kao i „broj plaćanja“:

²⁴<http://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/assets/pwc-paying-taxes-2013-full-report.pdf>

Grafikon 9: Vrijeme za ispunjavanje poreskih obaveza, u satima, zemlje regiona.; PWC „Plaćanje poreza 2013“

Grafikon 10: Broj plaćanja u regionu; PWC „Plaćanje poreza 2013“

Ostala pitanja i preporuke:

Predvidljivost poreske politike jedan je od najbitnijih faktora u kreiranju ambijenta koji pogoduje investicijama, jer direktno utiče na procjene isplativosti projekata, zato što čini dio troškova. Naglo i nepredviđeno povećanje troškova, uključujući i poreze, mogu pretvoriti savršeno pripremljen i dobar projekat u gubitak za investitora. To će negativno uticati na buduće investicije i natjerati postojeće investitore na konzervativniju politiku, a potencijalne da dodatno razmisle o investicionim odlukama.

- **Poreski ambijent u Crnoj Gori i dalje je nepredvidiv.**
- Neke od opština **pogrešno tumače fiducijarno vlasništvo** kako je definisano u Zakonu o svojinsko-pravnim odnosima („Službeni list Crne Gore“, br. 19/09). Bilo je slučajeva u kojima je od banaka traženo da plate porez na nekretnine, iako su one imale samo fiducijarno vlasništvo nad nekretninom radi obezbjeđenja potraživanja.
- **Poreske politike na opštinskom nivou međusobno značajno variraju**, što čini pojedine kalkulacije kompleksnim i nekonzistentnim. Naši članovi nijesu uočili napredak po ovom pitanju tokom prethodnih nekoliko godina.
- Neki od naših članova **retroaktivno su oporezivani**. Ovo je problematična praksa, koja proizilazi iz promjena u tumačenju pravila vezanih za PDV za slučaj od prije devet godina. Važno je napomenuti da relevantno zakonodavstvo nije mijenjano, već samo interpretacija nadležnih organa.
- Nakon izmjena Zakona o putevima, **neke od opština počele su da uvode potpuno nove poreze** da bi održale nivo prihoda od telekomunikacionih operatera koje su imale prije nego što su amandmani usvojeni.
- Proces **povraćaja preplaćenog poreza veoma je komplikovan i spor**, zbog dugotrajnih administrativnih i sudskih procesa.

- **Mogućnost poreske reprezentacije nije implementirana u praksi**, što je ozbiljan nedostatak kad se pokušavaju privući strani investitori.
- **Prodaja nekretnina koje se koriste kao garancija u ugovorima o kreditima takođe podliježe oporezivanju**, što dovodi do dodatnih troškova za finansijske institucije u proceduri naplate dugovanja.

Kao što su u Uniji poslodavaca Crne Gore naglasili u njihovoj „Inicijativi za unapređenje poslovnog ambijenta“:

„... Zakonom o unapređenju poslovnog ambijenta u čl. 9 izmijenjen je čl. 22 st. 4 i 5 Zakona o putevima („Sl. List RCG“, br. 42/04 i „Sl. List CG“, br. 21/09...40/11), u smislu da visinu naknade za opštinske puteve utvrđuju nadležni organi jedinice lokalne samouprave, uz prethodnu saglasnost Vlade.

Međutim, od naših članova smo tokom protekle godine dobijali informacije da su lokalne uprave u Crnoj Gori rješenja kojima su utvrđivale predmetne naknade za 2011. godinu donosile po osnovu odluka iz prethodnih godina, dakle, po odlukama donijetim prije navedenih izmjena Zakona o putevima.”

U prethodnim izdanjima Bijele knjige razmatrali smo opasnu praksu **ad hok uvođenja poreza i različitih taksi na nivou opština**, kao i česte promjene zakonodavstva, naročito na lokalnom nivou. Na primjer, naši članovi plaćaju godišnju 'taksu za prilaz poslovnim objektima' ili članarinu za turističku organizaciju, a obje su zasnovane na kriterijumima koji se tumače na nejasan i nekonzistentan način.

Pored toga, pitanje **visokih cijena komunalija** (vidjeti dio o razvoju nekretnina za više detalja) **koje često variraju od opštine do opštine**, od projekta do projekta, predstavlja još jedan izvor zabrinutosti. Kao što naši članovi navode, iznosi komunalija ne reflektuju troškove koje opštine zaista imaju za priključenje na komunalnu infrastrukturu. Cijena komunalija trebalo bi da bude standardizovana, da bi se promovisali konzistentnost i transparentnost.

Unija poslodavaca Crne Gore, Inicijativa za unapređenje poslovnog ambijenta:

„Izuzetno je važno sačiniti aktuelni inventar svih dažbina koje se plaćaju na lokalnom nivou i problematizovati međusobne odnose naznačenih pravnih i ekonomskih instituta, posebno u dijelu vlasništva stambeno-poslovnog, garažnog i građevinskog prostora, odnosno zemljišta. Ima osnova identifikovati rastuće tendencije u opštinama koje su usmjerene na neopravdano visoke lokalne komunalne takse i naknade, a posebno umnožavanja vrsta istih. Bliža analiza mogla bi precizno identifikovati slučajeve kada se ista ekonomska suština/kategorija, pod raznim nazivima naplaćuje dva ili više puta.”

2.4 Korporativno upravljanje

Još od uvođenja projekta Bijele knjige SSICG tokom 2009. godine, naši članovi stalno govore o korporativnom upravljanju kao o oblasti koja, bez obzira na značajna poboljšanja, ostaje jedna od najslabijih komponenti crnogorskog poslovnog ambijenta. U ovom izvještaju bavimo se pojedinim komponentama korporativnog upravljanja.

2.4.1 Finansijsko izvještavanje

Kvalitet finansijskog izvještavanja i dalje je jedna od oblasti koja ima ogroman potencijal za poboljšanje. Iako postoje određeni izuzeci, ukupan kvalitet i dalje nije na prihvatljivom nivou. Neki od naših članova rade sa svojim klijentima na izradi finansijskih izvještaja koji bi im omogućili pristup većem broju opcija za finansiranje dostupnih van Crne Gore. Međutim, to ipak ima ograničen uticaj na sistem kao cjelinu, te SSICG smatra da bi bilo od suštinske važnosti da **poboljšaju ne samo kontrolu, već i obrazovanje iz ove oblasti**. To će omogućiti bankama, ali i svim drugim oblicima poslovanja, da donose bolje odluke, zasnovane na pouzdanim finansijskim izvještajima, kao što je odabir određenog dobavljača.

Vladin Savjet za regulatornu reformu podsjetio je SSICG da je Ministarstvo finansija usvojilo dva pravilnika kojima je cilj poboljšanje kvaliteta finansijskih izvještaja. Ovo je korak u pravom smjeru, i SSICG ohrabruje Vladu da nastavi s podizanjem standarda u ovoj veoma važnoj oblasti.

SSICG pohvaljuje Vladu zbog **javnog objavljivanja spiska kompanija s blokiranim računima**.²⁵

Pored toga, željeli bismo sugerisati da se **objavi i spisak kompanija koje su blokirale kompaniju sa spiska**, uključujući i red naloga za blokadu.

2.4.2 Revizorska praksa

„Novi amandmani na Zakon o računovodstvu i reviziji, kojima se ustanovljava nezavisno javno tijelo za kontrolu revizora i sistem kontrole kvaliteta, tek treba da budu usvojeni. Ukupno, pripreme su umjereno odmakle.”²⁶

Kad je u pitanju naša preporuka da je **potrebno osnovati nezavisno nadzorno tijelo za revizore i sistem kontrole kvaliteta**, Vladin Savjet za regulatornu reformu obavijestio nas je da se planira uvođenje tijela koje bi kontrolisalo revizorske kuće. Ono bi uključivalo predstavnike institucija involviranih u implementaciju zakonodavstva iz ove oblasti (Ministarstvo finansija, Poreska uprava, Komisija za hartije od vrijednosti...) kao i predstavnike profesionalnih organizacija.

Pored toga, da bi se povećali profesionalni standardi u ovoj oblasti, bilo bi preporučljivo **smanjiti zakonski minimum za obaveznu reviziju finansijskih izvještaja**. Važeći standardi definisani Zakonom o računovodstvu i reviziji čine se previsokim za malu ekonomiju poput crnogorske. Prema članu 3a Zakona, da bi revizija bila zakonska obaveza za određenu kompaniju, ta kompanija mora ispuniti najmanje dva od sljedeća tri kriterijuma: prosječan broj zaposlenih veći od 250, ukupni prihodi iznad 50 miliona eura, i ukupna aktiva veća od 43 miliona eura.

²⁵Dok je Bijela knjiga 2011 bila u pripremi za štampu, Vlada Crne Gore učinila je veoma važan korak u ovom pravcu time što je usvojila izmjene Zakona o platnom prometu koji će omogućiti Centralnoj banci Crne Gore (CBCG) da objavljuje imena firmi čiji su računi u blokadi. CBCG sada objavljuje imena pravnih lica čiji su računi u blokadi duže od 30 dana i koji imaju više od 10 000 eura u blokadi. Lista se ažurira jednom mjesečno i objavljuje se na internet stranici CBCG, www.cb-mn.org.

²⁶Evropska Komisija, Izvještaj o napretku Crne Gore 2012.

Kriterijumi za obaveznu reviziju u Srbiji niži su nego u Crnoj Gori – kompanija treba da ispuni dva od tri uslova – preko 250 zaposlenih, više od 10 miliona eura godišnjeg prihoda, i ukupna imovina u posjedu od više od pet miliona eura. Hrvatski standardi su viši nego oni u Srbiji, ali i dalje niži od crnogorskih. Prema hrvatskim zakonima o računovodstvu i reviziji, kompanija mora ispunjavati dva od tri kriterijuma: ima više od 250 zaposlenih, ukupnu imovinu od više od 17 miliona, i godišnji prihod više od 34 miliona eura.

Nakon što je zakon o računovodstvu i reviziji izmijenjen 2012. godine, da bi revizor mogao dobiti licencu, mora imati najmanje tri godine prakse nakon sticanja crnogorskog sertifikata. To se odnosi i na **imaoce međunarodno priznatih licenci, kao što je ACCA licenca²⁷, koji takođe moraju čekati tri godine.**

Vraćamo se preporukama iz prethodnih godina, navodeći nove preporuke podijeljene u tri oblasti koje naši članovi smatraju važnim za budući razvoj ovog dijela ekonomije: porez na dobit preduzeća, harmonizacija poreza na dodatu vrijednost (PDV) s EU i finansijski okvir za izvještavanje.

Pitanja i preporuke za porez na dobit preduzeća:

- Nijesu prijavljene promjene kad je u pitanju problem da crnogorska **pravila za transferne cijene nijesu u skladu sa OECD-ovim Smjernicama za transferne cijene**, niti sa najboljom međunarodnom praksom u ovoj oblasti. Savjet za regulatornu reformu navodi da će preporuke OECD-a biti uzete u razmatranje pri izradi smjernica za ovo pitanje.
- Bijela knjiga 2011: „**Osnovna sredstva koja imaju pojedinačnu vrijednost manju od donje granice (EUR 300), kako je definisano Zakonom o porezu na dobit preduzeća, ne kvalifikuju se za poresku amortizaciju**, ali ne postoji pravilo u Zakonu koje omogućava oduzimanje poreza za ova sredstva kao trošak u tekućoj godini. Kao rezultat toga, kompanije koje posluju s velikim brojem sredstava male vrijednosti imaju nesrazmjerno velik trošak poreza na dobit. Naš prijedlog je da se zakon o porezu na dobit preduzeća izmijeni da bi omogućio odbijanje poreza za takva sredstva u godini u kojoj su kupljena, ili da se omogući amortizacija cijele grupe takvih sredstava kao pojedinačnog sredstva.“
- Ranije smo preporučili **uvođenje dodatnih pravila u Zakon o porezu na dobit preduzeća kako bi bio bolje usklađen s Međunarodnim standardima finansijskog izvještavanja (MSFI)** kad je u pitanju oporezivi profit za procjenu poreza na dobit preduzeća koji se određuje prilagođavanjem profita određenog primjenom Međunarodnih standarda finansijskog izvještavanja (MSFI) u skladu s odredbama Zakona o porezu na dobit preduzeća: „Postoji visoka zavisnost oporezive dobiti od računovodstvenog tretmana prihoda i troškova prema MSFI. Zbog nedostatka pravila u Zakonu o porezu na dobit preduzeća, može se desiti da dođe do nenamjerne naplate previše ili premalo poreza kod određenih vidova transakcija (npr. imovina procijenjena na realnu vrijednost, priznavanje prihoda, itd.).“
- Bijela knjiga 2011: „**Pravila kojima se regulišu stalne poslovne jedinice nerezidentnih pravnih lica su veoma uopštena**, te postoje mnoge nejasnoće kad je u pitanju fakturisanje, finansiranje i oporezivanje. Potrebno je uvesti dodatna pravila radi veće preciznosti i predvidljivosti poreskog i računovodstvenog tretmana stalnih poslovnih jedinica.“ Vladin Savjet: „**Planirano je dodatno usklađivanje s relevantnim EU direktivama** tokom predstojećeg perioda: Direktive 2003/49/EC i 2009/133/EC“.
- Bijela knjiga 2011: „**Pravila u vezi s poreskim tretmanom likvidacija kompanija ili statusnih promjena** (spajanje, razdvajanje, itd.) **previše su uopštena i nejasna**“.
- Bijela knjiga 2011: „**Trenutno ne postoje pravila kojima bi se regulisao poreski tretman 'joint venture' kompanija i zajedničkih poslova** (poslovni aranžman u kojem dvije strane vode poslovnu aktivnost pod zajedničkom kontrolom, sa ili bez osnivanja odvojene kompanije), što rezultuje velikim nivoom nesigurnosti.“ Savjet za regulatornu reformu: „**Preporuka će biti predmet pažnje u predstojećem periodu** u procesu pripreme izmjena relevantne legislative“.

²⁷The Association of Chartered Certified Accountants, for more info please visit: <http://www.accaglobal.com/>

- Naši članovi nijesu prijavili napredak kad je u pitanju sljedeće pitanje koje smo zabilježili u Bijeloj knjizi 2011: „**Pravila koja se tiču plaćanja poreza po odbitku na autorske naknade za nerezidente su uopštena** i, prema našim članovima, trenutni pristup nadležnih crnogorskih državnih organa je da se porez po odbitku plaća na licence za upotrebu softvera. Takav pristup nije u skladu s najboljom međunarodnom teorijom i praksom. Stoga predlažemo izmjenu pravila o porezu po odbitku kako bi se uskladili s međunarodnom praksom.“

Porez na dodatu vrijednost (PDV) i harmonizacija s EU

- U vezi s našim napomenama iz prethodne godine, da postoje **značajna odstupanja od posljednjih izmjena EU pravila za PDV i uobičajene poslovne prakse, kao i da Crna Gora nije unaprijedila svoj PDV sistem onoliko koliko trenutna poslovna praksa to zahtijeva**, Vladin Savjet za regulatornu reformu informisao nas je da će tokom 2013. godine relevantni državni organi raditi na daljoj harmonizaciji Zakona o PDV-u sa Direktivom 2006/112 EC, usmjerenoj na pojašnjenja i dopune postojećih odredbi.

Okvir za finansijsko izvještavanje

- Bijela knjiga 2011: „**Pitanje relevantnog okvira za finansijsko izvještavanje u Crnoj Gori i dalje je prisutno**, iako je prošlo nekoliko godina od kada su Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja uključeni u Zakon. Zakon propisuje da je MSFI potrebno primjenjivati kad se priprema set finansijskih izvještaja, iako nadležni organi nijesu zvanično preveli niti usvojili standarde. Postoji određeni nivo konfuzije oko toga da li je zakonodavac mislio na MSFI onako kako su usvojeni u EU ili MSFI u uopštenom smislu, što predstavlja veliku razliku u slučaju finansijskih izvještaja, naročito kad je u pitanju finansijski sektor.“ Naši članovi iz finansijskog sektora ponovili su da je ovo i dalje problem, iako po Vladinom Savjetu postojeća regulativa uključuje MSFI.
- Isto kao i prethodno: „**U praksi**, prema informacijama kojima raspolažu naši članovi, **neka odstupanja od MSFI se jasno pojavljuju** iako kompanije i relevantni državni organi to ne prijavljuju. Primjeri uključuju korekcije grešaka iz prethodnih godina, konsolidacije i pod-konsolidacije, itd.“
- Naša preporuka iz prethodne godine – da nadležne institucije iz ove oblasti treba da teže da **definišu koji su standardi primjenjivi** i (ukoliko za tim ima potrebe) ko je odgovoran za primjenu i prevođenje standarda, i dalje je aktuelna.

Ostala pitanja i preporuke

Porez na dodatu vrijednost (PDV):

- Nedostatak detaljnijih pravila za PDV tretman pojedinačnih/dodatnih nabavki;
- Nekonzistentna pravila kad je u pitanju plaćanje uvoznog PDV-a i njegovog oduzimanja nakon što je plaćen, odnosno da li je neophodno plaćanje uvoznog PDV-a za povraćaj kao ulaznog PDV-a;
- Postoje određene nejasnoće kad je u pitanju primjena mehanizma obrnute naplate, odnosno mogućnosti primjene obrnute naplate na lice koje nije registrovano za PDV;
- Primjena pravila u vezi sa statusom poreskih predstavnika;
- PDV tretman korišćenja poslovne imovine;
- Opcija za ispravku dugovanja PDV-a u slučajevima nekvalitetnih kredita.
- PDV pravila u Crnoj Gori nijesu usklađena s posljednjom EU direktivom (Dir. 2008/8/EC).

Porez na dobit pravnih lica

- Ne postoje detaljne smjernice kad je u pitanju pravilo za stvarne vlasnike. To je neophodno radi primjene odredaba o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja;
- Pravila za transferne cijene i njihova primjenljivost;
- Pravila za odbitke u slučaju rezervacija za gubitke i otpisa;
- Primjena sporazuma o dvostrukom oporezivanju.

- Neophodno je odrediti metod kalkulacije i prijavljivanja poreza na dohodak fizičkih lica kad je u pitanju prihod rezidenata ostvaren van zemlje.

2.4.3 Regulativa iz oblasti stečaja

Ovo pitanje detaljno smo razmatrali u Bijeloj knjizi iz 2011. godine, izražavajući veliku zabrinutost. Ove godine takođe moramo konstatovati da u praksi i dalje postoje sistemski nedostaci.

Novi Zakon o stečaju detaljno reguliše sve aspekte stečajne procedure. Međutim, problem stečajnih procedura ne leži u zakonskom okviru, već u njegovoj implementaciji. Crnogorski sudovi i sudije još nijesu izgradili jasnu poziciju i pravnu praksu kad je u pitanju primjena Zakona o stečaju i uvođenje modernih koncepata stečajnog prava u Crnoj Gori.²⁸

Važno je napomenuti da **crnogorski pravni sistem ne poznaje institut ličnog bankrotstva, te stoga pojedinci mogu imati veći broj kompanija u kojima imaju osnivačku ulogu**. U slučaju da jedna od kompanija uvede stečajni postupak, poslovi se prebacuju u drugu i nastavljaju bez zastoja. Rezultat u praksi je da osnivač kompanije može na taj način izbjegavati obaveze prema povjeriocima, bez obzira na to da li se radi o bankama ili dobavljačima.

Prethodne godine napomenuli smo da to pitanje nije regulisano u crnogorskom zakonodavstvu.

Kao što je Vladin Savjet za regulatornu reformu podsjetio, novi Zakon o stečaju, koji je stupio na snagu u januaru 2011, donio je nekoliko regulatornih novina.

U praksi, međutim, kako naši članovi primjećuju, u ovom polju nema napretka tokom 2012. godine. Postoje i slučajevi u kojima su naši članovi pokušavali duže od godinu i po dana da pokrenu stečaj da bi naplatili značajnu sumu zajma odobrenog različitim članovima grupe lokalnih kompanija.

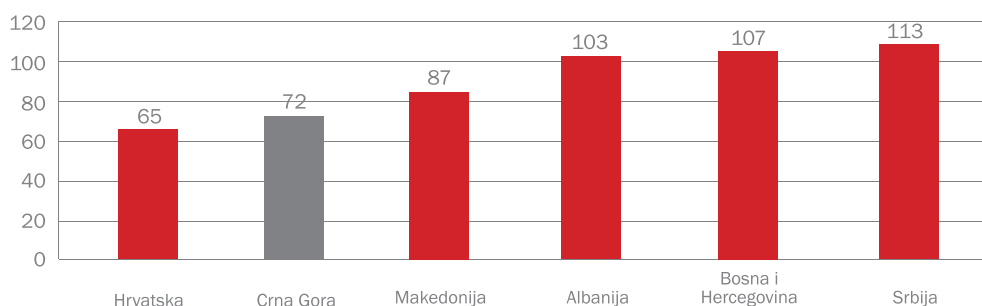
U praksi, međutim, kako naši članovi primjećuju, u ovom polju nema napretka tokom 2012. godine. Postoje i slučajevi u kojima su naši članovi pokušavali duže od godinu i po dana da pokrenu stečaj da bi naplatili značajnu sumu zajma odobrenog različitim članovima grupe lokalnih kompanija.

Još jedno alarmantno pitanje je da prema Zakonu, **manji povjerioci mogu nadglasati većinske i donijeti odluke koje su štetne po interese većinskog povjerioca**. Ovo se može desiti osporavanjem dobro obrazloženog finansijskog potraživanja bez dostavljanja dokaza stečajnog upravnika ili sudije za takav postupak. Da bi se takve situacije izbjegle, bilo bi preporučljivo uvesti princip proporcionalnosti, koji bi obezbijedio adekvatnu zaštitu većinskim povjeriocima u stečajnom postupku, kao i definisati minimum objektivnih dokaza za potraživanje finansijskih sredstava.

²⁸Na primjer, finansijske transakcije poput zajmova putem finansijskih derivata, što predstavlja mogućnost naplate potraživanja kroz stečaj korišćenjem novih odredbi poput setoff, pravo na izbor i slično.

2.5 Vladavina prava

U izvještaju Međunarodni indeks svojinskih prava koji je pripremio „Property Rights Alliance“²⁹, Crna Gora rangirana je na 72. mjestu od ukupno 130 ispitanih zemalja, a druga je u regionu (vidjeti grafikon 11 u nastavku). U ovoj veoma važnoj oblasti, koja ima značajnu korelaciju s ekonomskim razvojem i rastom, Crna Gora je zabilježila umjeren pad sa 71. mjesta koje je imala u ovom istraživanju prethodne, 2011. godine. Indeks se sastoji iz tri glavne komponente, Pravni i politički ambijent (LP), Fizička svojinska prava (PPR), Intelaktualna svojina (IPR), od kojih je LP opao za 0,1 poena jer su njegove tri pod-komponente zabilježile blagi pad. *Nezavisnost sudstva* bila je jedina potkomponenta koja je zabilježila pozitivnu promjenu. PPR rezultat smanjen je za 0,3 poena u 2012. godini zbog pada u *Zaštiti fizičke imovine* i *Pristupu finansiranju*. IPR rezultat je povećan za 0.1 poena. Za promjenu su odgovorna povećanja u oblastima *Zaštita intelektualne svojine* kao i *Piraterija u oblasti intelektualne svojine*, kako autori Indeksa objašnjavaju.³⁰

Grafikon 11: Rang po Indeksu svojinskih prava od ukupno 130 zemalja; Međunarodni indeks svojinskih prava – 2012, pripremio „Property Rights Alliance“

Uopšteno govoreći, naši članovi smatraju da, i pored napretka koji Crna Gora čini u okviru EU reformske agende, i dalje postoji prostor a zabrinutost u ovoj oblasti, naročito kad su u pitanju borba protiv korupcije i snaženje vladavine zakona.

Kao što Fondacija Heritidž navodi u svom Indeksu ekonomskih sloboda za 2013: „Ustav garantuje nezavisno pravosuđe, ali sistem je neefkasan i podložan političkom uticaju. Kršenja prava intelektualne svojine su prilično raširena pojava. Nepovjerenje u Vladu se nastavlja, naročito zbog rasprostranjene korupcije u izvršnoj i sudskoj vlasti. Parlament istražuje navode o uzimanju mita u vezi sa slučajem privatizacije telekomunikacione kompanije iz 2005. godine.“

Kao zaključak citiramo ocjenu Evropske komisije iz Izvještaja o napretku Crne Gore za 2012. godinu:

„Posmatrano u cjelini, novi sistem je uveden da bi se poboljšala efikasnost u izvršenju potraživanja. Ipak, slabosti u vladavini prava i korupcija i dalje imaju neželjene efekte na poslovno okruženje i ostaju glavni izazov.“³¹

²⁹<http://www.internationalpropertyrightsindex.org/>

³⁰<http://www.internationalpropertyrightsindex.org/profile?location=Montenegro>

³¹Izvještaj o napretku Crne Gore, 2012, Evropska komisija

2.5.1 Pravosuđe

Jedno od pitanja koje naši članovi najčešće pominju u diskusiji o stanju vladavine prava u Crnoj Gori jesu **dugotrajni privredni sporovi i sudski slučajevi**. Ta problematika pominjana je u svakom izdanju Bijele knjige. Takođe smo zabilježili i napore koji se ulažu popravljanje situacije u ovom dijelu, izražavajući razumijevanje za veoma ograničene resurse kojima država raspolaže. Međutim, ostaje dosta posla da bi se dostigao zadovoljavajući nivo rada u pravosudnom sistemu koji bi bio efikasan pružalac usluga poslovnim subjektima i građanima, a ne prepreka. Opažanje iz prethodna dva izdanja ovog dokumenta i dalje je relevantno: „Dugotrajni sudski postupci mogu učiniti namjeru podnosioca tužbe potpuno nesvršishodnom, na taj način ugrožavajući same temelje vladavine prava.“

Da bi ilustrovali koliko štetne mogu biti samo direktne posljedice, bilo bi korisno ovdje navesti primjer o kojem smo detaljnije pisali u dijelu vezanom za plaćanje poreza: slučaj u kojem je našem članu naplaćivan porez od strane jedne opštine po osnovu zakona koji nije na snazi već nekoliko godina. To se desilo upravo zbog problema dugih sudskih postupaka, što je bio direktan uzrok šteti od 500 hiljada eura koju je naš član pretrpio.

Izražavajući razumijevanje za razloge, koji su, između ostalih, uzrokovali *neefikasnost Privrednog suda i Osnovnih sudova* – kombinacija velikog broja slučajeva i ograničenog administrativnog kapaciteta, moramo primijetiti da to u ogromnoj mjeri pogađa poslovanje u opštem smislu, uprkos činjenici da je: „Crna Gora i dalje jedna od zemalja sa najvećim brojem osnovnih sudova, sudija... i osoblja u administraciji *per capita* u Evropi“³².

Ostalim pitanjima iz oblasti vladavine prava specifičnim za pojedine sektore bavili smo se u Poglavlju 3.

2.5.2 Dozvole i licence

Konstatujući određeni napredak u ovoj oblasti, naši članovi jednoglasni su da **administrativne procedure za izdavanje različitih dozvola i licenci i dalje su skupe i duge**. Jedna od najčešće kritikovanih oblasti administrativnih procedura koje je potrebno ispuniti tokom poslovanja jeste izdavanje dozvola i licenci. Kao i u prethodna dva izdanja *Bijele knjige*, moramo pohvaliti Vladu za postignuti napredak. Ostaje, međutim, dosta da se uradi u smislu skraćivanja postupaka, kao i smanjivanja njihovog troška.

Procedure za osnivanje preduzeća skraćene su, a broj potrebnih licenci je smanjen. Međutim, **troškovi pribavljanja licenci i dalje su opterećujući, i u prosjeku iznose i više od 10 prosječnih godišnjih zarada**.

Pitanje koje je ovdje svrsishodno pomenuti je da, iako je obavezna upotreba pečata firme ukinuta, skoro sve državne institucije i dalje insistiraju na njegovom korišćenju. Ova obaveza je ukinuta 2011. godine kroz amandmane na Zakon o privrednim društvima (član 19, stav 4: „Upotreba pečata nije obavezna za privredna društva“). Ovo je istovremeno i dobar primjer kako praksa previše često odstupa od regulative.

³²http://www.mip.gov.me/en/images/stories/EI_download/Izvjestaji/Izvjestaj_o_skriningu_zapoglavlje_23.pdf

Naša preporuka o **uvođenju/implementaciji principa „ćutanje je odobravanje“** i dalje je validna. Ćak i amandmani na Zakon o opštem upravnom postupku iz jula 2011, uvode princip „ćutanje je odobravanje“ (ćlan 212a), ali je praktiĉna primjenjivost ove odredbe i dalje upitna. Ove godine Savjet za regulatornu reformu obavijestio nas je da ĉe Vlada ispitati koliko amandmana na postojeći Zakon o opštem upravnom postupku moŹe biti na konzistentan naĉin integrisano u novi Zakon. Vremenski okvir, međutim, nije dat.

Uprkos dobrodošlim promjenama i poboljšanjima kad su u pitanju **privremeni boravak i radne dozvole**, naroĉito u smislu smanjenja troškova i skraćenja procedure, dobijanje radnih dozvola za strance i dalje predstavlja izvor frustracija za naše ćlanove. Oni prijavljuju dugo ćekanje i obavezu da se pred nadležne organe liĉno dođe više puta nego što je to, moŹda, neophodno.

Primjer koji smo naveli u Bijeloj knjizi za 2011. godinu i dalje je aktuelan:

*Pored ćinjenice da je procedura za **odobrenja za obavljanje djelatnosti** isuviše duga, relevantne zakonske odredbe nalaze se u brojnim razliĉitim zakonima. Ovo stvara konfuziju i uzrokuje nepotrebna odlaganja pri zapoćinjanju poslovanja. Jedno-šalterski princip u ovoj oblasti skoro da i ne postoji.*

Ovdje navodimo i druge primjedbe koje su naši ćlanovi prijavili tokom 2012. godine:

- Konstatujući poboljšanja tokom prethodnih nekoliko godina u oblasti odobravanja **privremenog boravka i radnih dozvola**, u mnogim sluĉajevima to i dalje predstavlja izvor frustracija za naše ćlanove.
- **Nekonzistentnost pravila u vezi s prijavljivanjem stranih drŹavljana za izvršnog direktora.** Prema sadašnjem zakonskom rješenju, strani drŹavljanin prvo moraju biti prijavljeni u Centralnom registru Privrednog suda kao izvršni direktor, nakon ĉega je potrebno pristupiti zapoćinjanju procedure za dobijanje radne dozvole od crnogorskog Zavoda za zapošljavanje i procedure za odobravanje privremenog boravka, koje izdaje Ministarstvo unutrašnjih poslova. Problem je u tome što, iako je stranac registrovan u Centralnom registru Privrednog suda kao izvršni direktor, on ostaje nezaposlen u kompaniji sve dok Ministarstvo unutrašnjih poslova ne izda dozvolu za privremeni boravak, što u prosjeku traje između 23 i 27 dana (zajedno s procedurom za dobijanje radne dozvole Zavoda za zapošljavanje). To se dešava jer su, za prijavljivanje stranog drŹavljanina kao izvršnog direktora za penzijsko i zdravstveno osiguranje u Poreskoj upravi, potrebni svi pomenuti dokumenti, a Poreska uprava u praksi zavodi stranog drŹavljanina kao poreskog obveznika na dan izdavanja privremenog boravka. Da bi se izbjegla ova praznina od skoro mjesec dana, tokom koje nije moguće isplatiti zaradu izvršnom direktoru, potrebno je da drŹavni organi bolje koordiniraju redosljed koraka u ovom postupku.
- Prema ćlanu 35 Zakona o zapošljavanju stranih drŹavljana, Zavod za zapošljavanje zaduŹen je za ukidanje radnih dozvola za strance, i od tog trenutka mora da obavijesti Ministarstvo unutrašnjih poslova za osam dana. Prema regulativi, Zavod za zapošljavanje postupa na isti naĉin kad stranac mijenja radna mjesta unutar kompanije. Iako to predstavlja zamjenu postojeće radne dozvole novom, na bazi informacije koju Ministarstvo unutrašnjih poslova dobije od Zavoda za zapošljavanje, Ministarstvo ukida prethodnu radnu dozvolu. Predlog rješenja bi bio da se napravi izuzetak u sluĉajevima zamjene postojećeg odobrenja novim, koje bi bilo validno do isteka trajanja privremene dozvole za boravak. Na taj naĉin, ne bi postojao rizik da nova radna dozvola ima rok vaŹenja duŹi od dozvole za privremeni boravak.

IzraŹavajući zadovoljstvo što su većina naših primjedbi i preporuka uzete u obzir, istovremeno apelujemo na nadležne institucije da razmotre dalje pojednostavljanje i skraćenje postupka.

2.5.3 Izvršni postupak

U prethodne dvije *Bijele knjige* naveli smo da:

„Uopšteno govoreći, SSICG preporučuje rješenje koje je već implementirano u regionu – procedura izvršenja može biti ustupljena privatnim izvršiteljima. Ovim bi se sudovi rasteretili poslova kojima se nepotrebno bave, što bi poboljšalo njihovu efikasnost. Pored toga, sama procedura bila bi olakšana, i, što je vjerovatno i najvažnije, podsticaji za nezakonito ponašanje bili bi uklonjeni i vladavina prava učvršćena. Kako je ova procedura potpuna novost, zakonodavac bi mogao da izabere opciju paralelnog sistema – privatnih i sudskih izvršitelja, kako bi postepeno uvodio novi sistem.“

Kao što Savjet za regulatornu reformu podsjeća drugu godinu zaredom, Zakon o izvršenju i obezbjeđenju uvodi instituciju javnih izvršitelja, slično onome što smo mi preporučili. Prošle godine SSICG je izrazio zadovoljstvo time što je takav institut uveden u pravni sistem. Međutim, ponovo moramo primijetiti da implementacija još nije započela.

Ovo pitanje navodi i Evropska komisija u Izveštaju o napretku Crne Gore za 2012. godinu: „U decembru 2011. godine, Skupština je usvojila Zakon o javnim izvršiteljima, kojim se na te nove pravne činovnike prenose nadležnosti za sprovođenje komercijalnih ugovora. Međutim, **sprovođenje odluka u građanskim predmetima ostaje slabo**, a javne izvršitelje tek treba zaposliti³³.“

2.5.4 Notarska služba

Nakon dvije godine rada sa institucijom Notarske službe, naši članovi generalno ocjenjuju da prostora za napredak i dalje ima. Ponovo je većina kritika bila usmjerena na dvije kategorije identifikovane prošle godine: neopravdano visoke naknade, i u pojedinim slučajevima, produžen postupak.

Tarife

Tarife ostaju na skoro istom nivou kao i tokom 2011. godine, i naši članovi i dalje smatraju da su neosnovano visoke.

„Članovi SSICG se u ogromnoj većini slažu da trenutno važeće notarske tarife, koje mogu biti čak i do 5000 eura, predstavljaju značajnu biznis barijeru. Čak i nova Tarifa o naknadama za rad i naknadama troškova notara, usvojena u januaru 2012. godine, donosi suštinski mala smanjenja naknada.³⁴“

Dobra ilustracija srazmjere troškova je ugovor o prenosu vlasništva za, na primjer, stan srednje veličine. Ukupni transakcioni troškovi, naročito ako je kupcu potrebno finansiranje, a tako je u većini slučajeva, mogu dostići i dvije do tri prosječne mjesečne plate (što uključuje katastarske takse, dva ugovora koje ovjerava notar – jedan za hipoteku, i drugi za prenos vlasništva, troškovi osiguranja, i ostale različite takse kao što je naknada za procjenu nekretnine, bankarske provizije). Ovako nastali transakcioni troškovi imaju negativan uticaj prvenstveno na mala i srednja preduzeća i građane.

Ranije, dok su sudovi obavljali ovu dužnost (apsolutno uvažavajući činjenicu da sudovi i notari ipak imaju različite uloge), maksimalna naknada bila je 300 eura, dok sada postoje slučajevi u kojima su naknade koje naplaćuju notari čak i do 100 puta veće od ranijih. Ovo nije samo teorija, jer su se naši članovi suočavali u praksi s drastično uvećanim naknadama.

³³http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/mn_rapport_2012_en.pdf

³⁴http://notari.me/images/stories/tarifa_sl_u_beni_list_27_01_2012.pdf

Procedure

Pitanje obaveza zakazivanja termina, što u pojedinim slučajevima može da bude i po nekoliko dana unaprijed, i dalje je za naše članove aktuelno, iako je vrijeme čekanja generalno smanjeno u odnosu na 2011. godinu. Kao što nas je Vladin Savjet za regulatornu reformu informisao, na to smanjenje uticalo je povećanje broja notara tokom 2012. godine. Međutim, efikasnost je i dalje pitanje koje je potrebno uzeti u obzir u razmatranjima daljih reformi i unapređenja notarske službe.

„...efikasnost je i dalje pitanje koje je potrebno uzeti u obzir u razmatranjima daljih reformi i unapređenja notarske službe.”

Prošle godine naveli smo da su neki od naših članova prijavili da imaju problema s greškama u notarskim zapisima zbog kojih cijela procedura mora da se ponavlja. To je i dalje prisutno, te predlažemo da se **uvede procedura za žalbe, jednostavna i efikasna, kako bi bila lako dostupna, te efikasna u odgovaranju na pritužbe.**

Konačno, u praksi se pokazalo veoma problematično i pitanje **nepostojanja veze između katastra i notara u realnom vremenu, koje stvara potencijal za ozbiljne zloupotrebe kojima smo bili svjedoci** tokom 2012.³⁵ Pored toga, ne postoji ni veza između notara u realnom vremenu koja bi omogućila smanjenje rizika zloupotreba između različitih notara kad je u pitanju izdavanje pravnih akata vezanih za nekretnine. Bilo koji oblik oznake „procedura u toku“, kao što je SSICG predložio³⁶, bilo bi od ogromne pomoći u prevenciji takvih pojava koje mogu dovesti u pitanje kredibilitet cijelog sistema.

Konačno, u praksi se pokazalo veoma problematično i pitanje nepostojanja veze između katastra i notara u realnom vremenu, koje stvara potencijal za ozbiljne zloupotrebe kojima smo bili svjedoci tokom 2012. Pored toga, ne postoji ni veza između notara u realnom vremenu koja bi omogućila smanjenje rizika zloupotreba između različitih notara kad je u pitanju izdavanje pravnih akata vezanih za nekretnine. Bilo koji oblik oznake „procedura u toku“, kao što je SSICG predložio, bilo bi od ogromne pomoći u prevenciji takvih pojava koje mogu dovesti u pitanje kredibilitet cijelog sistema.

2.5.5 Zakon o stranim investicijama

„...[I]ako su strane investicije zvanično dobrodošle, investicioni režim i dalje je previše birokratizovan da bi omogućio dinamičan razvoj investicionih aktivnosti.”³⁷

Iako nekoliko pitanja koje smo pominjali tokom prethodne tri godine ostaju neriješena, većina ih je inkorporirana u Zakon o stranim investicijama. Kao što smo pomenuli ranije, „uopšteno govoreći, Zakon [o stranim investicijama] predstavlja korak naprijed u poređenju s prethodnim, ali i dalje ima mjesta za poboljšanja u smislu obezbjeđenja dodatne zaštite.“

Naša opservacija da bi SSICG ohrabrio Vladu da „da razmotri dalje korake u pružanju dodatne zaštite stranim investitorima, u skladu sa skorašnjim trendovima u ovoj oblasti“, i dalje je aktuelna.

³⁵<http://www.pobjeda.me/2012/10/04/prodavao-iste-stanove-nekoliko-puta-uz-notarski-pecat/>

³⁶Vidjeti Unapređenje katastarske prakse u Poglavlju 2 za više detalja.

³⁷Fondacija Heritidž, Indeks ekonomskih sloboda, 2013: <http://www.heritage.org/index/country/montenegro#>

2.5.6 Regulatorni okvir u bankarstvu

Najveći dio pitanja u vezi sa regulatornim okvirom u ovoj oblasti pomenut je uopšteno u dijelu o Bankarstvu. U nastavku navodimo listu pitanja konkretno vezanih za sprovođenje regulative iz oblasti hipoteka koje smo pripremili za prethodno izdanje Bijele knjige za 2010. godinu uz prateće komentare koje smo dobili od Vladinog Savjeta za regulatornu reformu i unapređenje poslovnog ambijenta. Uopšteno govoreći, naši članovi ističu da je, na osnovu dosadašnje prakse, **zakonski okvir i procedure propisane za upis, aktivaciju i sprovođenje hipoteka, potrebno dalje unaprijediti, naročito kad su u pitanju vremenski rokovi i efikasnost.**

Neka od pitanja koja su u međuvremenu izmijenjena/unaprijeđena izostavili smo, dodajući neka nova:

- Kad je u pitanju sprovođenje kolaterala u opštem smislu, **naši članovi ocjenjuju da je usvajanjem Zakona o finansijskom obezbjeđenju** („Službeni list Crne Gore“, br. 44/12) **postignut određeni napredak.** Ovaj Zakon unapređuje poziciju obezbijeđenih povjerilaca u slučaju uvođenja stečajnog postupka, optimizuje vrijeme za realizaciju prava povjerilaca u slučajevima aktivacije finansijskih kolaterala i minimizira pravni rizik za povjerioce u smislu blokade nesavjesnih dužnika koji koriste zakonske nejasnoće da bi opstruirali sprovođenje finansijskih kolaterala.
- Situacija je takođe unaprijeđena novim Zakonom o izvršenju i obezbjeđenju koji je na snagu stupio u septembru 2012. godine, pri čemu je najveće unapređenje **uvođenje javnog objavljivanja koje se koristi u slučajevima kad pošta ne može biti uručena dužniku** redovnom procedurom.
- Sprovođenje ostalih vidova kolaterala (hipoteka i mjenica) i dalje je zabrinjavajuće. Takođe, **ne postoji efektivan i jeftin način sprovođenja kolaterala obezbijeđenih nekretninama.**
- Bijela knjiga 2011: „Kako bi skratili proceduru od početka namirenja do sprovođenja vanskudske prodaje, **potrebno je ukinuti obavezu upisa obavještenja o početku namirenja kod Uprave za nekretnine,** čime bi se rok za prodaju nepokretnosti skratio za trajanje cijelog upravnog postupka“.
- Prethodne godine napomenuli smo da „rokove za postupanje ili donošenje odluke organa uprave po zahtjevima banke, kad je u pitanju hipoteka – na primjer, rokove za hitne procedure potrebno je skratiti“. Naši članovi prijavljuju da, iako su neki od tih rokova sada prihvatljiviji, neki se i dalje ne poštuju u praksi.
- **Izjednačiti stavove nadležnih katastarsa vezano za promjene u katastarskom operatu.** Upis u katastar nepokretnosti definisan je Zakonom o državnom premjeru i katastru nepokretnosti, a Ministarstvo finansija obavezalo se 2012. godine da će pratiti sprovođenje i poštovanje odredbi ovog zakona.

Poglavlje 3: Pregled ekonomije

Dodata vrijednost po sektorima prikazana kao udio (%) u BDP-u³⁸

Usluge	70
Neproizvodna industrija	14
Poljoprivreda	10
Proizvodna industrija	6

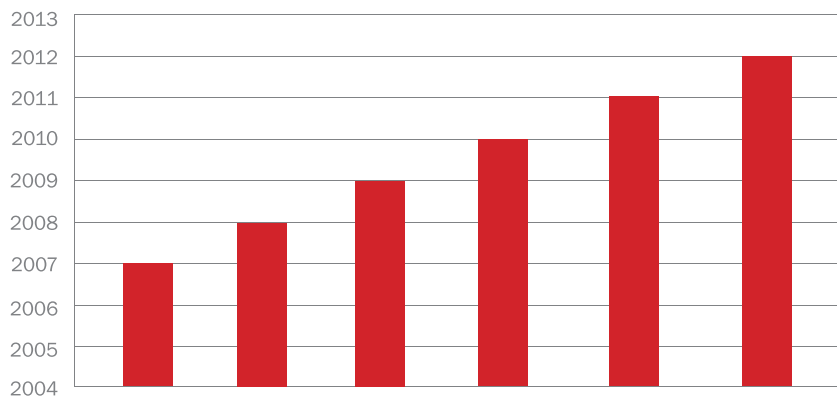
3.1 Turizam

Uvod

Crna Gora postaje svjetska destinacija s velikim potencijalom za dalji razvoj. Turizam je od posebnog značaja za crnogorsku ekonomiju i smatra se da ima strateški značaj za razvoj zemlje.

Naši članovi primjećuju da se Crna Gora svake godine pozicionira sve bolje kao turistička destinacija, uz preduzimanje konkretnih koraka da bi se njen imidž popravio.

Bilten Centralne banke Crne Gore, januar 2013.: „Crnu Goru je, prema evidenciji Monstata, u 2012. godini posjetilo 1.439,5 hiljada turista, što predstavlja rast od 4,8% u odnosu na prethodnu godinu. Ostvareno je 9.151,2 hiljade noćenja, što je za 4,3% više nego u prethodnoj godini. Strani turisti su ostvarili 89% ukupno realizovanih noćenja.“

Grafikon 12: Broj dolazaka turista u periodu 2006-2011 | (izvor: Monstat, Centralna banka Crne Gore)

³⁸Izvor: „Izveštaj o globalnoj konkurentnosti 2012-2013“, Svjetski ekonomski forum

KLJUČNE ČINJENICE ZA 2013. GODINU UKRATKO³⁹

BDP: DIREKTAN DOPRINOS

Direktan doprinos sektora turizma BDP-u biće 335,9 miliona eura (9,9% ukupnog BDP-a) u 2012, uz predviđanja rasta za 13,2% u 2013. i za 8,1% od 2013. do 2023. do 827,1 miliona eura u 2023. godini (u konstantnim cijenama iz 2012.).

BDP: UKUPAN DOPRINOS

Ukupan doprinos sektora turizma BDP-u bio je 663,8 miliona eura (19,5% BDP-a) u 2012, predviđa se da će porasti za 14,1% tokom 2013, i 8,6% po godišnjoj stopi na 1,723,6 miliona eura do 2023. godine.

ZAPOŠLJAVANJE: DIREKTAN DOPRINOS

Tokom 2012. godine sektor turizma donio je direktno 14500 radnih mjesta (8,7% ukupnog broja radnih mjesta). Očekuje se da ova cifra poraste za 15,3% tokom 2013. godine i da nastavi s rastom po godišnjoj stopi od 5,3% do 28000 radnih mjesta (15,0% ukupnog broja) do 2023. godine.

ZAPOŠLJAVANJE: UKUPAN DOPRINOS

U 2012. godini ukupan doprinos sektora turizma zapošljavanju, koji uključuje radna mjesta indirektno omogućena ovom djelatnošću, bio je 17,6% ukupnog broja radnih mjesta (29000 radnih mjesta). Predviđa se da će ovaj broj porasti za 15,9% tokom 2013. na 33500 radnih mjesta, te nastaviti s godišnjim rastom po stopi od 5,8% na 59000 radnih mjesta u 2023. godini (31,8% od ukupnog broja).

IZVOZNI EFEKTI

Izvozni efekti sektora turizma generisali su 609 miliona eura (43,3% od ukupnog izvoza) u 2012. Očekuje se da će taj iznos narasti za 6,1% u 2013, i nastaviti s rastom od 8,6% godišnje, u periodu 2013–2023, na 1620,9 miliona eura u 2023. godini (48,4% od ukupnog).

INVESTICIJE

Investicije u oblasti turizma tokom 2012. godine procijenjene su na 173,4 miliona eura, što je 24,6% ukupnih investicija. Procjenjuje se da će njihov nivo porasti za 15,7% u 2013. godini, i nastaviti s rastom od 10,0% godišnje tokom deset narednih godina na 518,7 miliona eura u 2023. godini (49,6% ukupne sume).

Preostala pitanja i preporuke

- Prošle godine naveli smo da je **ad-hok uvođenje novih poreza, poput dodatnih poreza na troškove rada iz prethodne godine, štetno za poslovanje**, i to naročito za turizam koji je radno intenzivna djelatnost. Ove godine naši članovi su prijavili da je poslovni ambijent u ovom smislu bio stabilan.
- Povratne informacije koje smo dobili kad je u pitanju **rad inspekcija uglavnom je pozitivan, iako su poboljšanja neophodna**. Organizovanje inspekcija u jednu instituciju pokazalo je pozitivne efekte.
- **Potpuna zabrana pušenja** ukinuta je nakon osam mjeseci, a kompromisno rješenje koje je uvedeno nakon toga naši članovi ocijenili su kao zadovoljavajuće.
- Poboljšanja nijesu prijavljena kad je u pitanju borba protiv „**sive ekonomije**“. Ponovo navodimo da, prema sopstvenim procjenama SSICG-a, neoporezovane poslovne aktivnosti dostižu i cijelih 300 miliona eura ukupnog prihoda godišnje. To predstavlja značajan gubitak kako za državni, tako i lokalne budžete, i stvara nelojalnu konkurenciju za kompanije koje se pridržavaju zakona.
- Naveli smo i da na turistički potencijal Crne Gore snažno utiče sezonski karakter. Kako bi produžili sezonu, neophodno je razvijati golf terene i sličnu ponudu koja bi bila aktivna tokom cijele godine, poput konferencijskih centara. Pored toga, **potrebno je podstaći uvođenje jednostavnog i cjenovno prijemčivog pristupa iz glavnih evropskih centara**.

³⁹Preuzeto iz godišnje publikacije Svjetskog savjeta za turizam i putovanja (WTTC): „Ekonomski uticaj putovanja i turizma 2013“, http://www.wttc.org/site_media/uploads/downloads/montenegro2013_2.pdf

- Kad je u pitanju zaštita muzičkih autorskih prava, naši članovi prijavili su da je ova oblast neregulirana i da to ostavlja prostor za diskreciono tumačenje. **Organizacija za zaštitu autorskih prava izvođača muzike Crne Gore (PAM) selektivno primjenjuje regulativu iz ove oblasti, što je štetno, kako za autore, tako i za korisnike prava.** PAM-ova diskreciona politika ne podliježe nikakvoj provjeri nadležnih organa, što, kako naši članovi smatraju, ova organizacija zloupotrebljava.

3.2 Proizvodnja/rudarstvo/energetika

Uvod

U uslužno orijentisanoj ekonomiji, kakva je crnogorska, izvozni potencijal teške industrije ima poseban značaj.

Prema podacima Centralne banke Crne Gore, pad ukupne industrijske proizvodnje tokom dvanaest mjeseci 2012. godine u odnosu na isti period prethodne godine iznosio je 7,1%. Pad je ostvaren u sektoru vađenja ruda i kamena od 21% i u sektoru prerađivačke industrije 10,1%, dok je u sektoru snabdijevanje električnom energijom, gasom i parom zabilježen rast proizvodnje od 1,4%.

Preostala pitanja i preporuke

Naši članovi ove godine navode ograničene pozitivne pomake:

- Naši članovi ističu **nefleksibilnost Zakona o radu**⁴⁰ i ostalih propisa iz ove oblasti. Oni ozbiljno ugrožavaju potencijal Crne Gore u realnom sektoru, i ometaju započeti proces restrukturiranja. Međutim, tokom 2012. naši članovi prijavili su izvjesna poboljšanja kad je u pitanju fleksibilnost Zakona o radu, **uvođenje zakonom priznatih agencija za ustupanje zaposlenih, donijelo je pozitivne pomake** koje je potrebno dalje unapređivati.
- Strani investitori i dalje često imaju problema s **procjenom kreditnog rejtinga crnogorskih kompanija** sa kojima sarađuju. Oni prijavljuju da, kako bi izbjegli takve probleme, radije biraju saradnju sa kompanijama koje imaju široko priznat ugled, a to su obično članice ili „kćerke“ kompanije poznatih međunarodnih kompanija. Crnogorske kompanije na taj način gube značajan izvor prihoda.
- **Opštinski porezi i takse** koji se naplaćuju kompanijama u ovom sektoru i dalje su visoki i nedovoljno transparentni.
- Nema poboljšanja u oblasti **likvidnosti i pristupa kapitalu**.

⁴⁰Za više detalja vidite dio naslovljen „Tržište rada i zapošljavanje“.

3.3 Telekomunikacije i ICT sektor

Uvod

Na ICT sektor utiču spoljašnje sile i pritisci poput ekonomske krize, rastuća uloga potrošača u traženju i oblikovanju usluga, kao i eksplozivno pojavljivanje novih, moćnih internet provajdera, takozvanih pružalaca „OTT“ servisa preko IP protokola. Možda i najveća pojedinačna promjena jeste u izboru načina međusobne komunikacije - putem prenosa podatka umjesto glasom i SMS-om umjesto telefonskim pozivima.

Da bi se nosio s brzim tehnološkim promjenama i načinom na koji se informacije konzumiraju, proizvode i prenose, ICT sektor mora tražiti nove načine za ostvarivanje prihoda, nove poslovne modele i nova tržišta. Sektor telekomunikacija mora da nastavi s istraživanjem novih načina da profitira od postojeće infrastrukture i pristupi investicijama da bi se ta infrastruktura nadogradila i proširila, što predstavlja poseban izazov u Crnoj Gori. Svi ovi ciljevi mogu biti postignuti samo ako se zastarjela zakonska regulativa i okvir standarda reformišu da bi se bolje uklopili u svijet širokopojasnog pristupa bez granica.

To bi omogućilo ovom sektoru da iskoristi brojne prilike, nove biznis modele koji nude ogroman potencijal, kao što je saradnja s OTT kompanijama, ponude tzv. „tiered“ pristupa, ili uključivanje u inovacije koje donosi 'open source', ulazak u nova područja tržišta koja nastaju u horizontalnim uslugama unutar više sektora kao i veliki potencijal M2M, 'cloud' i mobilnog širokopojasnog pristupa koji mogu donijeti društveni i ekonomski napredak na do sada neviđenom nivou.

“To bi omogućilo ovom sektoru da iskoristi brojne prilike, nove biznis modele koji nude ogroman potencijal, kao što je saradnja s OTT kompanijama, ponude tzv. ‚tiered‘ pristupa, ili uključivanje u inovacije koje donosi 'open source', ulazak u nova područja tržišta koja nastaju u horizontalnim uslugama unutar više sektora kao i veliki potencijal M2M, 'cloud' i mobilnog širokopojasnog pristupa koji mogu da donesu društveni i ekonomski napredak na do sada neviđenom nivou.“

Ovi trendovi sve intenzivnije utiču na dinamični sektor telekomunikacija i u Crnoj Gori, koji se i dalje suočava s nekim od izazova iz prethodnoga perioda.

Pregled

Nažalost, strahovanja koja su naši članovi prošle godine izrazili „da bi poteškoće sa kojima se trenutno suočava crnogorska ekonomija... mogle dovesti državne organe u iskušenje da pokušaju da uzmu veći dio profita uspješnih kompanija uvođenjem ad hok poreza i taksu“, pokazala su se opravdanim, jer je prva mjera za smanjenje budžetskog deficita bila uvođenje poreza na SIM kartice, IP televiziju i električna brojala.

Regulatorni ambijent ostao je u velikoj mjeri nepromijenjen. Uvođenje novog poreza na SIM kartice negativno je uticao na prihode operatera jer su potrošači – poreski obveznici, kompenzovali ovaj povećani trošak komunikacija manjom potrošnjom. Javne konsultacije, prema našim članovima, sada ostavljaju dovoljno vremena za komentare na novu regulativu koja se priprema, iako izgleda da se ne uzima u razmatranje dovoljan broj sugestija. Tržište mobilne telefonije i dalje ima visok nivo penetracije, i sada se nalazi na prilično zreloj nivou, s veoma ograničenim potencijalom za rast, koji operateri moraju tražiti u drugim segmentima.

Preostala pitanja i preporuke

Nekoliko opštih pitanja koja su bila smetnja daljem razvoju ovog sektora u Crnoj Gori već su pomenuta u datom dokumentu, a u ovom dijelu iznosimo nekoliko preporuka koje se odnose konkretno na ovaj sektor, od kojih su neke iste kao i one iz prethodne Bijele knjige:

- Primjedba da **razvoj infrastrukture putem** javno-privatnih partnerstava mora biti nastavljen, i dalje je validna. Međutim, trenutna cijena iznajmljivanja infrastrukture koju je odredila Agencija za telekomunikacije isuviše je niska, i ona predstavlja značajnu barijeru za dalji razvoj.
- Kad je u pitanju **infrastruktura za bazne stanice za mobilnu telefoniju**, napredak je ostvaren pod nekim od lokalnih uprava kao što je slučaj u Podgorici, Beranama i na Cetinju, gdje su opštinske vlasti bile efikasne u radu sa zahtjevima za dobijanje dozvola za izgradnju. S druge strane, naši članovi suočili su se sa značajnim negativnim trendovima u nekim primorskim opštinama, u pojedinim slučajevima i potpunim nepostojanjem saradnje, što je dovelo do zastoja od po jedne godine u planovima za privremene objekte.
- **Infrastruktura za fiksnu mrežu – telekomunikacioni vodovi:** namjera pojedinih opština da samo one mogu graditi i posjedovati telekomunikacionu infrastrukturu jeste potencijalna prepreka.
- **Jednostavniji propisi.** Ne postoje pomaci u ovom smislu.
- U vezi s prošlogodišnjom pozitivnom ocjenom u opštem smislu da postoji značajan napredak kad su u pitanju **kooperativne državne institucije na nacionalnom i lokalnom nivou**, naši članovi smatraju da su na lokalnom nivou i dalje potrebna poboljšanja.
- Uprkos **povećanju administrativnih kapaciteta** relevantnih ministarstava tokom 2012. godine, nema značajnijih pomaka u poboljšanju efikasnosti.
- Situacija je i dalje ista kad je u pitanju **nedostatak razumijevanja za specifičnosti telekomunikacione industrije** za žalbe pred crnogorskim institucijama. **Institucije se fokusiraju na formalne, a ne suštinske elemente konkretnih pitanja.**
- Implementacija određenih pravnih ljekova koji su propisani **analizom tržišta u Zakonu o elektronskim komunikacijama** mogla bi obeshrabriti dalje investicije u infrastrukturu.
- Prošle godine smo pomenuli: da bi u potpunosti iskoristili sve potencijale koje elektronska trgovina nosi, **odredbe Zakona o elektronskoj trgovini koje regulišu prodaju na daljinu moraju se uskladiti sa Zakonom o zaštiti potrošača.** Obaviješteni smo da je Vlada posvećena rješavanju ovog pitanja kroz novi Zakon o elektronskim komunikacijama. Očekuje se da će novi Zakon, koji treba da bude usvojen u bližoj budućnosti, donijeti propise kojima će regulisati internet prodaja.
- Situacija ostaje ista kad su u pitanju **isuviše zahtjevne odredbe za potrebe poslovanja u sektoru telekomunikacija iz Zakona o izgradnji objekata.** Prema Vladinom Savjetu za regulatornu reformu, i ovo će pitanje biti razriješeno novim Zakonom o elektronskim komunikacijama. Do sada, međutim, naši članovi nijesu prijavili napredak po ovom pitanju.
- Naši članovi navode pozitivne pomake u **osjetljivoj oblasti zaštite ličnih podataka**, i to u profesionalnom pristupu Agencije za zaštitu ličnih podataka. Agencija je bila efikasna u davanju mišljenja na upite naših članova. U ostalim aspektima, **potrebno je bolje razumijevanje zaštite ličnih podataka između različitih državnih organa.**
- Nema promjena: „**Visoki lokalni/opštinski porezi i takse, kao i visoke notarske tarife**, uzrokuju veoma značajne troškove u svakodnevnom poslovanju. Notarske takse u nekim slučajevima veće su čak i stotinu puta nego što je to bio slučaj u ranijem sistemu.“
- Poboljšanja nijesu primijećena ni kad su u pitanju dugotrajni **privredni sporovi i sudski postupci, koji u pojedinim slučajevima mogu trajati i po nekoliko godina.**
- **Duga procedura za izdavanje ekološke saglasnosti**, bazičnog dokumenta za dobijanje građevinske dozvole. Trenutno je minimalna dužina procedure šest mjeseci. Potrebno je pojednostaviti proceduru kroz uklanjanje nekih od neophodnih koraka, kao što je prvi, u kojem se odlučuje da li je potrebna ekološka studija ili ne.
- Regulator u Crnoj Gori mora imati **više razumijevanja za razlike između malog crnogorskog i bitno većih tržišta, poput onog u EU.**
- **Regulator bi trebao da razvije odgovarajuću analizu tržišta koja bi reflektovala trenutni status i njegove efekte na budući razvoj crnogorskog tržišta i ekonomije.**

- Naši članovi takođe su napomenuli da je **postupak javnih konsultacija uglavnom korišćen da zadovolji zakonske zahtjeve** kao takve, te da imaju utisak da njihovi komentari nijesu uzeti u obzir u dovoljnoj mjeri.

3.4 Bankarstvo

Uvod

Smanjenje kreditne aktivnosti nastavljeno je u finansijskom sektoru tokom prethodne godine. Prije krize između 2006. i početka 2008. godine, Crna Gora je imala stope godišnjeg rasta kredita od iznad 100%. Nakon krize, međutim, došlo je do značajnog prilagođavanja, a takav trend nastavljen je snažnim tempom tokom prethodne godine. Krediti u privatnom sektoru kao procenat BDP-a opali su sa 69 % na kraju 2010. na 55 % BDP-a na kraju 2011. godine. Bankarski sektor okarakterisan je takođe visokim nivoom nekvalitetnih kredita. Iako je došlo do smanjenja tog nivoa s otprilike 21% ukupne sume kredita u 2010. godini na 15,5% sredinom 2012, ova cifra i dalje je na višem kraju spektra u regionu Jugoistočne Evrope, kao i regiona u tranziciji u širem smislu.

Povjerenje u bankarski sektor postepeno se vraća i strane „majke“ banke su nastavile su da podržavaju svoje banke u Crnoj Gori. Negativni trendovi u ekonomiji nastavili su da značajno utiču na bankarski sektor: spor rast, slabljenje boniteta kompanija i povećanje međusobnih dugovanja i nelikvidnosti.

Prethodna godina takođe je bila okarakterisana povećanjem nekvalitetnih kredita, kredita sa kašnjenjem u naplati i restrukturisanih kredita. Na kraju trećeg kvartala 2012. godine, nekvalitetni krediti (C, D, E) činili su 18,5% ukupne mase kredita, a udio kredita u kašnjenju je porastao na 23,3%.

Nakon blagog rasta tokom prve polovine 2012. ukupni krediti u bankarskom sektoru zabilježili su pad tokom trećeg kvartala, koji je uticao na ukupan pad od 3,3 odsto u poređenju s krajem prošle godine. S druge strane, depoziti su porasli za 10%, dok je likvidnost na zadovoljavajućem nivou.

Zaključna izjava na kraju posjete MMF delegacije Crnoj Gori:

„Iako je došlo do značajnog napretka u stabilizaciji bankarskog sistema, kreditna aktivnost je nastavila je da opada, iako po manjoj stopi, dok su banke i dalje opterećene visokim nivoom problematičnih kredita... Poboljšanja u pravosudnim i upravnim procedurama pomogla bi u rješavanju problema nekvalitetnih kredita.“

Preostala pitanja i preporuke

- **Trenutno primjenjivani računovodstveni standardi**, prema regulativi, **nijesu u potpunosti usklađeni s Međunarodnim računovodstvenim standardima (MRS)**. Oni predstavljaju kombinaciju MRS i trenutne nacionalne regulative. SSICG ohrabruje CBCG da nastavi sa reformom ove važne oblasti, da bi se obezbijedila implementacija adekvatnih standarda.
- **Kvalitet finansijskih izvještaja ostaje oblast s ogromnim potencijalom za unapređenje**. Naši članovi prijavljuju da su, u slučaju velikih kompanija, finansijski izvještaji koji su prošli reviziju sve pouzdaniji. Međutim, većina problema ostaje u dijelu srednjih i manjih kompanija, koje pripremaju izvještaje koji nijesu dovoljno pouzdani.
- Komentarišući našu prethodnu opservaciju da je **nivo naknada za upite iz Regulatornog kreditnog biroa (RKB)** visok, Vladin Savjet za regulatornu reformu izrazio je neslaganje s tom ocjenom. To je, međutim, stvar percepcije i nema uticaja na konkretan nivo visine te naknade.
- U vezi s našim komentarom na **zahtjev klijenata za odobrenje za pristup RKB podacima**, Vladin Savjet s pravom je napomenuo da su banke zaista u obavezi da od novih klijenata traže odobrenje kad se prijavljuju za kredit. Međutim, problem se javlja sa klijentima koji su uzeli kredite prije nego što je

odobrenje bilo obavezno – kao što smo prošle godine napomenuli, to „**bankama onemogućava da imaju uvid u stanje kod klijenata koji ne otplaćuju kredite**“.

- **Osnivanje novih kompanija direktora ili vlasnika kompanija koje su u stečajnom postupku trebalo bi da bude restriktivno.** Više detalja dali smo u dijelu vezanom za regulativu iz oblasti stečaja.
- Kreditori moraju **pokrenuti sudski postupak da bi ušli u posjed imovine** koja je već u njihovom vlasništvu.
- **CBCG uvela je nekoliko važnih promjena** (promjene Glavne knjige, MRS, ograničenje kamatnih stopa), za koje **banke nijesu bile u prilici da ponude povratne informacije bilo kakve vrste prije njihovog usvajanja.** Pored toga, detaljne informacije o tim ozbiljnim promjenama izdate su uz prilično **kratak rok za prilagođavanje banaka novoj regulativi** (razumijevanje promjena, odluka o konceptualnom rješenju, kreiranje zahtjeva prema IT sektoru, IT razvoj rješenja, testiranje i puštanje u rad).
- Zakonom **određeni rokovi, u kojima je Privredni sud obavezan podnijeti odluke Centralnoj banci radi aktivacije kolaterala**, i dalje se ne poštuju. Situacija je ista i u vezi s rokovima unutar kojih sud treba da odluči o zahtjevu za izvršenje i o žalbi. U skladu s novim zakonom, termini su pet dana za odlučivanje po zahtjevu i 15 dana za odlučivanje po žalbi. **U praksi, ovi rokovi prolongiraju se na više od jednog mjeseca za zahtjev za izvršenje i na više od pet mjeseci za odlučivanje po žalbi.**
- Prema **Zakonu o izvršenju i obezbjeđenju („Službeni list Crne Gore“, br. 36/11), procedura za izvršenje i obezbjeđenje potraživanja je hitna**, a slučajeve je potrebno procesuirati po redu po kojem su primljeni.

3.5 Trgovina / Maloprodaja

Uvod

U ovom sektoru naši članovi prijavljuju značajan napredak, ocjenjujući da neki od izazova i dalje postoje. Generalno posmatrano, i dalje je problem što institucije slabo sprovode zakone, ali su zakonodavstvo i procedure značajno unaprijeđeni.

Zaključak Fondacije Heritidž iz njihovog Indeksa ekonomskih sloboda za 2013. godinu, umnogome reflektuje generalnu percepciju naših članova. Iako je ponderisana prosječna tarifna **stopa u trgovini prilično niska na 3,5%**, „*glomazne ne-carinske barijere ometaju trgovinu*“.⁴¹

Preostala pitanja i preporuke

- SSICG apeluje na Vladu da obezbijedi jednak tretman poslovnih subjekata i jednaku primjenu pravila na sve, uključujući i oblasti **socijalnog, penzionog i zdravstvenog osiguranja i doprinosa.** Ovi troškovi čine nekih 40 % troškova koje poslodavci imaju prema zaposlenima i mogu dramatično uticati na konkurentnost maloprodajnih subjekata.
- Prema Ministarstvu ekonomije, percepcija naših članova da su **procedure za uvoz nepotrebno komplikovane i duge**, nije osnovana jer, kako se navodi, „carinski zakoni su u potpunosti usklađeni s EU zakonodavstvom“. Naši članovi takođe **primjećuju poboljšanja ovog pitanja u praksi.**
- **Još jedno pitanje koje smo ranije pomenuli naši članovi više ne smatraju problematičnim** - praksa da se uvoznici naplaćuju sve obavezne procedure i analize.
- Situacija sa **procedurama za implementaciju pojedinih zakona koje nijesu dovoljno precizne** generalno se popravila. Neke od nejasnoća rješavaju se u saradnji s nadležnim institucijama.
- Pored toga, **procedure za izdavanje sanitarnih odobrenja** za uvoz više ne predstavljaju izazov.
- Ranije izražena zabrinutost da postoji određena **zaštita domaćih maloprodajnih lanaca** u odnosu na one u vlasništvu stranih investitora, navodno je usmjerena na rad inspekcija. **Naši članovi više ne smatraju da to predstavlja značajnu prepreku.**

⁴¹<http://www.heritage.org/index/country/montenegro#>

- Međutim, oni smatraju da su neki od **domaćih trgovaca favorizovani u pojedinim tenderskim procedurama**. To, prema članovima SSICG iz ovog sektora, takođe ne predstavlja krupnu prepreku.
- Kad je u pitanju problem koji smo pomenuli u prethodnoj Bijeloj knjizi da: „**U radu s opštinskim organima**, investitori nailaze na brojne probleme, **od visokih i netransparentnih taksi, komplikovanih birokratskih procedura, do nerazumne, rigidne i zastarjele regulacije i generalnog nerazumijevanja za biznis**”, naši članovi ove godine ocjenjuju da u oblasti zakonodavstva takvih problema nije bilo, međutim, fokus bi trebalo da bude na implementaciji.

3.6 Transport / Logistika

Uvod

Integracija u Evropsku uniju unosi duboke promjene u ovaj sektor. Lokalna tržišta spajaju se u jedinstvenu platformu, a konkurencija posluje na nivou cijele Evrope ili čak i na globalnom nivou. U kombinaciji s rastućim očekivanjima klijenata kad je u pitanju nivo usluge, novine u konkurenciji povećavaju pritisak na troškove i rezultate. Ali, s druge strane, to istovremeno znači i širenje potencijalnih tržišta.

Preostala pitanja i preporuke

- Vladin Savjet saglasan je s našom prošlogodišnjom preporukom da je **potrebno nastaviti s liberalizacijom i skraćanjem carinskih procedura**. Informisali su nas da je ažuriranje i modernizacija web stranice Uprave carina u toku.
- Bijela knjiga 2012: „Carinske ispostave treba da razmotre proširivanje **'kućnog carinjenja'** na veći broj kompanija.“ Savjet za regulatornu reformu navodi da je rad na uvođenju aplikacije za pojednostavljene procedure u toku. To bi omogućilo elektronsko i centralizovano praćenje tih pojednostavljenih procedura.
- Našu opservaciju da „**To što različite ispostave** jedne institucije **različito tumače iste regulative** ponekad predstavlja izazov“ Vladin Savjet je uzeo u obzir – informisani smo da se, radi izbjegavanja takvih problema, pripremaju instrukcije koje će biti distribuirane svim ispostavama.

Poglavlje 4: Različite teme

4.1 Saradnja SSICG s Vladom

Odlična saradnja koju je SSICG ostvario s Vladom tokom prethodnih tri godine nastavljena je i tokom 2012. Nova Vlada takođe je pokazala posvećenost očuvanju i daljem poboljšanju saradnje kroz nove inicijative poput osnivanja Sekretarijata za razvojne projekte, kao i našeg starog partnera, Savjeta za regulatornu reformu i poboljšanje poslovnog ambijenta.

Vladin Savjet za regulatornu reformu i poboljšanje poslovnog ambijenta redovno razmatra svako izdanje Bijele knjige Savjeta stranih investitora Crne Gore. Komentari koje smo dobili od Savjeta ohrabruju nas da nastavimo raditi zajedno. SSICG se nada da će plodna saradnja donijeti dalja unaprjeđenja crnogorskog poslovnog i investicionog ambijenta, što je naš zajednički cilj.

Predstavnici Savjeta stranih investitora Crne Gore imali su nekoliko sastanaka s predstavnicima Ministarstva finansija, na kojima su prezentovali svoje stavove i probleme.

Saradnja je takođe započeta i s Vladinim Sekretarijatom za razvojne projekte, koji je ustanovljen kao posebno tijelo koje se bavi isključivo velikim investicionim projektima i pomaže u prevazilaženju administrativnih i ostalih biznis barijera. Sekretarijat je osnovan sredinom 2012. godine, kao tijelo odgovorno direktno Vladi Crne Gore. Sada funkcioniše kao predstavnik investitora u Vladi i opštinskim organima. Prema sekretaru Sekretarijata, Nebojši Popoviću, ovo tijelo je do sada uspješno pomoglo ostvarivanje nekoliko većih investicija, i radi na kreiranju boljeg ambijenta za investicije i poslovanje uopšte.

SSICG se raduje nastavku saradnje sa Sekretarijatom, i pozdravlja činjenicu da je Vlada prepoznala potrebu za postojanjem tijela koje bi aktivno pomagalo investitorima u realizaciji njihovih planova na obostranu korist.

SSICG je spreman da podrži Vladu u nastojanjima u ovoj oblasti i nastaviće predano da radi da bi i dalje bio Vladin kredibilan partner.

4.2 Biznis i obrazovanje

Još od prvog izdanja SSICG Bijele knjige iz 2009. godine, naši članovi prijavljuju da sve više osjećaju pozitivne pomake u oblasti obrazovanja. Međutim, postepeni pomaci nijesu dovoljni da bi omogućili radnoj snazi u Crnoj Gori da ostane konkurentna na sve izraženije globalnom tržištu rada.

Prošle godine razmatrali smo regionalno poređenje rezultata iz Programa za međunarodnu ocjenu učenika (PISA).⁴² Prema ocjeni programa PISA, sve zemlje iz regiona koje su bile testirane⁴³ imaju niže rezultate od OECD prosjeka. Međutim, Crna Gora zauzima pretposljednje mjesto u regionu, što jasno ukazuje na izazove sa kojima se obrazovanje u Crnoj Gori susrijeće.

Ovi izazovi mogu se preokrenuti u prilike u sve povezanijem svijetu u kojem fizička udaljenost, iako i dalje važna, postaje sve manja kroz razvoj tehnologije. Željeli bismo ukratko da ukažemo na to kako obrazovanje može pomoći u postizanju uspjeha Crne Gore u privlačenju SDI i na taj način kreiranju snažne osnove za budući razvoj i povećanje standarda života.

⁴²OECD Program za međunarodnu procjenu učenika (PISA), pokrenut 1997 predstavlja opredijeljenost vlada zemalja članica OECD-a da prate ishod obrazovnih sistema u smislu postignuća učenika, unutar zajedničkog, međunarodno dogovorenog okvira. Za više informacija molimo vidite www.pisa.oecd.org

⁴³Hrvatska, Srbija, Bugarska, Rumunija, Crna Gora i Albanija

Različiti nivoi zarada u različitim zemljama, pored ostalih faktora, prije svega su posljedica razlika u produktivnosti, koja je, ponovo, u velikoj mjeri posljedica različitog kvaliteta obrazovanja. Na otvorenom tržištu i u konkurentnom ambijentu, praktičnost i upotrebljivost edukacije postižu najveću vrijednost. Stoga je ovaj aspekt edukacije postao fokus u strateškom planiranju u ovoj oblasti.

Radi ilustracije, možemo iskoristiti primjer kompanije koja traži način da poveća svoju efikasnost ili jednostavno, da dobije više za manje. Za poziciju za koju može da angažuje „outsource“ kompaniju, ona može da odluči da ode „nearshore“, na primjer u Rumuniju, ako smatra da će tamo za prosječnu platu od 500 eura dobiti više nego u Crnoj Gori.

Suština je da zarade moraju odražavati kvalitet uloženog rada. Iz toga slijedi da je način da se poveća prosječna plata povećanje kvaliteta i produktivnosti – kroz edukaciju.

Da bi taj cilj dostigli na održiv način, pristup mora biti sistematski i uključivati cijelo društvo, ne samo obrazovne institucije ili vladu. EU je dobar izvor odgovarajuće prakse u ovom smislu, koja se može prilagoditi crnogorskoj realnosti.

4.3 MFIC Members

Za Savjet stranih investitora Crne Gore:

Rüdiger J. Schulz, predsjednik SSICG

Sonja Ražnatović, sekretar SSICG

Kosta Radonjić, konsultant

Zahvalnost

SSICG želi da zahvali svim članovima koji su dali doprinos izradi Bijele knjige za 2012. godinu.

Bibliografija

Po abecednom redu:

„Doing Business 2013“, Svjetska banka

„Ekonomski uticaj turizma i putovanja 2013“, Svjetski savjet za putovanja i turizam

„Indeks ekonomskih sloboda 2013“, Heritage fondacija

„Indeks transformacije 2012, Izvještaj o Crnoj Gori“, Bertelsmann Stiftung

„Inicijativa za unapređenje poslovnog ambijenta“, Unija poslodavaca Crne Gore

„Izvještaj o globalnoj konkurentnosti 2012/2013“, Svjetski ekonomski forum

„Izvještaj o poslovnom ambijentu Crne Gore 2012“, američka Privredna komora u Crnoj Gori

„Izvještaj o tranziciji 2012: Integracija preko granica“, Evropska banka za rekonstrukciju i razvoj

„Međunarodni indeks svojinskih prava“, Property Rights Alliance

„Plaćanje poreza 2013“, PwC

Bilten Centralne banke Crne Gore, januar 2013.

Evropska komisija, Izvještaj o napretku Crne Gore 2012.

Standard and Poors izvještaj o kreditnom rejtingu

